

MÖVZU5: İNGİLİS-SAKSON (ÜMUMİ HÜQUQ) HÜQUQ SİSTEMİ

PLAN

1. İngilis-sakson hüquq sisteminin yaranması və inkişaf mərhələləri.
2. İngilis-sakson hüquq sisteminin xüsusiyyətləri.
3. İngilis-sakson hüquq sisteminin mənbələri.
4. İngiltərə və ABŞ-ın hüquqi sistemi - ingilis-sakson hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi.

ƏDƏBİYYAT:

1. **“Müasir hüquq sistemləri”**. Polis Akademiyası, Bakı-2014
2. **«Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»**. Polis Akademiyası – 2010.
3. **F.Səməndərov. «Cinayət hüququ», ümumi hissə, Bakı 1999.**
4. **A.Saidov «Sravnitelnoe pravovedenie», Moskva, 2000.**
5. **A. Suxarev «Pravovie sistemi stran mira», Moskva. 2001.**
6. **«Qanun» jurnalı, 2000 № 2, səh., 19.**
7. **M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi», Bakı 2000.**
8. **R.David «Osnovnie pravovie sistemi sovermennosti» Moskva. 2009.**

GİRİŞ

Anqlo-sakson hüquq ailəsi və ya ümumi hüquq sistemi müasir dünyanın ən çox yayılmış, yaşlı və nüfuzlu hüquq sistemlərindən biridir. Coğrafi, mədəni, tarixi və nəhayət digər hüquq sistemlərinə təsir faktları da daxil olmaqla, əsas

parametrlərinə görə bu hüquq sistemi tədqiqatçıların ümumi etirafına əsasən yalnız ən qədim hüquq sistemi olan roman-alman hüquq sistemi ilə müqayisə oluna bilər.

Ümumi hüquq» termini Böyük Britaniyanın bütün hüquq sistemini ifadə etmək üçün tətbiq olunur və bu zaman qeyd olunur ki, ayrı-ayrı normativ hüquqi aktlar və ya lokal normalar və adətlər deyil, ölkənin ümumi hüquq sistemi nəzərdə tutulur.

Mövzuda öyrənəcəyik ki, ümumi hüququn yaranmasında müəyyən tarixi məntiq və qanunauyğunluq var. Həmin qanunauyğunluğun və məntiqin məğzini ölkədəki şərait, təbəələrin taxt-tac ətrafında birləşməsi, mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətinin yaradılması tələbi təşkil etmişdir.

SUAL 1. İngilis-sakson hüquq sisteminin yaranması və inkişaf mərhələləri.

Ümumi hüququn sistemi əsas etibarilə İngiltərənin normandlar tərəfindən işğalından sonra, kral məhkəmələrinin fəaliyyəti prosesində yarandı. Ümumi hüquq ailəsi ingilis dilli ölkələri əhatə edir (Şotlandiya və CAR istisna olmaqla). Ümumi hüququn təsiri İngilis hüququ ilə siyasi cəhətdən bağlı olduğu ölkələrdə hiss olunur. Ümumi hüquq özündə tarixin dərin izini saxlayan hüquq sistemidir.

Bu sistem müstəqil surətdə inkişaf etmişdir. Avropa qitəsində yerləşməsinə baxmayaraq qitə hüququ ona nəzərəçarpan dərəcədə təsir etməmişdir.

Anqlo-sakson ümumi hüququ roma hüququ kimi «ibi jus ibi remedium» (hüquq, müdafiə olan yerdədir) prinsipi əsasında inkişaf etmişdir. Ona görə də, bu hüquq sistemi bütün məcəllələşdirmə cəhdlərinə baxmayaraq, «Ədalət hüquq»nun (Eqnitu Law) müddəaları ilə zənginləşdirilmiş, təkmilləşdirilmiş və bu baxımdan əsasən məhkəmələr tərəfindən yaradılmış presedent hüququ olaraq qalır.

Lakin bu statut (qanunverici) hüququn rolunu istisna etmir.

Beləliklə, anqlo-sakson hüququnu struktur baxımından belə ifadə etmək olar:

- Ümumi hüquq – əsas mənbə;
- Ədalət hüququ – əsas mənbəni zənginləşdirən və korrektə edən əlavələr;
- Statut hüququ – parlament mənşəli yazılı hüquq.

Anqlo-sakson hüquq ailəsində ingilis və mənşəyinə görə onunla əlaqəli olan ABŞ hüququnu fərqləndirmək lazımdır.

Ümumi hüquq – özündə tarixin izlərini əks etdirən bir hüquq sistemidir. XVII əsrə qədər isə bu tarix sırf ingilis hüququnun tarixi olmuşdur. O üç yolla inkişaf etmişdir:

- Ümumi hüququn formalaşması;
- Ona ədalət hüququnun əlavə olunması;
- Statutlarını təsiri.

Anqlo-sakson hüquq ailəsi və ya ümumi hüquq sistemi müasir dünyanın ən çox yayılmış, yaşlı və nüfuzlu hüquq sistemlərindən biridir. Coğrafi, mədəni, tarixi və nəhayət digər hüquq sistemlərinə təsir faktları da daxil olmaqla, əsas parametrlərinə görə bu hüquq sistemi tədqiqatçıların ümumi etirafına əsasən yalnız ən qədim hüquq sistemi olan roman-alman hüquq sistemi ilə müqayisə oluna bilər.

Ümumi qayda əsasən «ümumi hüquq» və «anqlo-sakson hüququ» terminləri sinonim kimi işlənir.

Bu terminlərin eyniliyi bir çox hüquqşünas, filosof və digər ictimai elmlərin nümayəndələrinin işlərində müşahidə olunur.

Ümumi hüquq termini geniş və dar mənada işlənə bilər. Geniş mənada «ümumi hüquq» anqlo-sakson hüquq ailəsinə daxil olan bütün milli hüquq sistemlərinin toallığı, tam əhatəsi mənasına gəlir.

Bu zaman ümumi hüquq digər nüfuzlu hüquq sistemi olan kontinental (roman-german) hüquq ailəsinə qarşı duran hüquq sistemi kimi nəzərdən keçirilir.

Dar mənada «ümumi hüquq» kral (vestminster) məhkəmələrinin qərarlarından Böyük Britaniyada tarixən formalaşmış və anqlo-sakson hüquq ailəsinin tərkibi olan bir hissə kimi qəbul edilir. Bu anlamda ümumi hüquq parlamentin tərkibindən qəbul edilən statut hüququna və ingilis «ədalət məhkəmələri» tərəfindən yaradılan məhkəmə təcrübəsi və normalar şəkilində olan hüquqa qarşı qoyulur.

Göstərilənlərdən əlavə «ümumi hüquq» termini Böyük Britaniyanın bütün hüquq sistemini ifadə etmək üçün tətbiq olunur və bu zaman qeyd olunur ki, ayrı-ayrı normativ-hüquqi aktlar və ya lokal normalar və adətlər deyil, ölkənin ümumi hüquq sistemi nəzərdə tutulur.

Vətəni İngiltərə olan ümumi hüququn inkişaf tarixi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XI əsrdə normandların bu ölkəni işğal etməsi ilə başlayır. Həmin dövrə qədər İngiltərədə bütün ölkəni əhatə edə biləcək vahid hüquq sistemi və mərkəzləşmiş hakimiyyət yox idi. Ölkə yerli patriarxal tayfaların, icmaların bir-birindən fərqlənən lokal adət hüquqları ilə yaşayırdı. Məhkəmələr işlərə yerli (lokal) hüquq adətlər əsasında baxırdılar. İngiltərə dörd əsr romalıların işğalı altında olsa da, Roma hüququ bu ölkədə kök ata bilməmişdi. Roma mədəniyyətinin bir sıra nailiyyətləri İngiltərəyə də keçmişdir, ancaq Romalıların yaratdığı hüquq sistemi İngiltərə üçün hüquqi əsas olmalıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də o idi ki, romalıların mədəni inkişaf səviyyəsi yerli əhalinin mədəni səviyyəsindən çox yüksəkdə dururdu və bu ölkədə ağılıq edən romalılar yerlilərlə qaynayıb-qarıxmamışdılar. Odur ki, Roma hüququ yerli əhalinin sadə və primitiv ictimai münasibətlərini tənzimləmək üçün yararlı deyildi və bu hüquq, əsasən romalıların özləri arasında yaranan münasibətlərə tətbiq edilirdi. V əsrdə romalılar İngiltərədən getməli oldular. Onların gedişi ilə ölkədə mövcud münasibətləri tənzimləməyə yararlı olmayan Roma hüququ da öz qüvvəsini itirdi. Lakin bu o demək deyil ki, Roma hüququnun İngiltərənin hüquqi sisteminə heç bir təsiri olmamışdır.

Romalıların İngiltərəni tərk etməsindən sonra ölkədə qəbilə-tayfa münasibətləri qalmaqda davam edirdi. V əsrdə german tayfalarının (sakslar, anqlar, yutlar və s.) İngiltərənin ərazisinə keçərək, burada məskunlaşması ilə həmin münasibətlər davam etmişdir. Belə olan halda yerli əhalinin müxtəlif adətlərə uyğun yaşaması labüd idi. Adətlər bölgədən-bölgəyə fərqlənir və şifahi şəkildə nəsil-dən-nəsilə ötürülürdü. Pərakəndəliyi ilə seçilən və normandların işğalına qədər İngiltərədə mövcud olan adətlərdən ibarət hüquqa elmi ədəbiyyatda anqlo-saks hüququ deyilir. Bu hüquq normandların işğalına qədər demək olar ki, elə bir ciddi dəyişikliyə məruz qalmamışdır. 596-cı ildə xristianlığın qəbulunun ölkəyə müəyyən təsiri olmuşdur. Bu, ilk növbədə kral hakimiyyətinin nüfuzunun artmasında özünü göstərmiş və nəticədə «kral qanunları»nın, yəni kral tərəfindən verilən normativ xarakterli aktların əhəmiyyətini artırmışdır. Kral tərəfindən verilən aktlarla yanaşı, kilsə aktlarının da əhəmiyyəti böyük idi. Kral hakimiyyəti həmin aktlar vasitəsilə öz mövqeyini möhkəmlətməyə çalışırdı. Kral hakimiyyətinin güclənmə tendensiyası artıq IX əsrdə özünü açıq biruzə verməkdə idi. Lakin bu proseslər tam olaraq mərkəzləşmiş kral hakimiyyətinin yaranması, adət hüququnun dəyişərək təkmilləşməsi ilə nəticələnməmişdir. Yalnız 1066-cı ildə İngiltərə normandlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra ölkədə tez bir zamanda mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi yaradılmışdır. Bu istiqamətdə aparılan siyasət hüquq sahəsində də yeniliklərlə müşayiət olunmuş və yeni hüquq sisteminin yaradılması ilə nəticələnməmişdir.

1066-cı ilədək olan dövr elmi ədəbiyyatda ümumi hüququn inkişaf tarixinin ilkin dövrü kimi xarakterizə olunur. 1066-cı ildən 1485-ci ildə Tyudorlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövr ikinci dövrə aid edilir. Ümumi hüququn təşəkkül tapması bu dövrlə əlaqələndirilir. Ümumi hüququn genezisinin üçüncü dövrü 1485-ci ildən 1832-ci ildə aparılan hüquqi islahatlara qədərki zaman kəsiyini əhatə edir. Bu dövr həm də ümumi hüququn çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə olunur. Dördüncü dövr isə 1832-ci ildən başlayır. Ümumi hüququn genezisinin dördüncü dövrü statutların, qanunvericiliyin sürətli inkişafı, ciddi hüquqi islahatların aparılması,

parlamentin rolunun artması ilə müşayiət olunan bir dövrdür.¹ Bütün ölkəni bir mərkəzə tabe etməyə çalışan normandlar yerli adət hüquqlarından fərqli olaraq bütün ölkə ərazisində qüvvədə ola biləcək hüququn və həmin hüququ təmin edə biləcək məhkəmələrin yaradılmasında maraqlı idilər. Buna görə də ancaq krala tabe olan və bütün ölkə üzrə fəaliyyət göstərən məhkəmələr yaradılmışdır. «İşğalçı Vilhelm 1066-cı ildə İngilis taxt-tacına yiyələndikdən sonra güclü mərkəzi hakimiyyət yaratdı və digər işlərlə bərabər hüququ standartlaşdırmağa başladı. Kralın təmsilçiləri lokal idarəçiliyə nəzarət etmək və yoxlama aparmaq üçün müxtəlif bölgələrə göndərilirdilər. Onlara həm də yerli hüquq əsasında lokal mübahisələri həll etmək səlahiyyəti verilmişdi».² Bu cür fəaliyyətin nəticəsində də ümumi hüquq, başqa sözlə desək, presedent hüququ inkişaf etmişdir. «Ümumi hüquq» anlayışının özü də həmin tarixi əsasda yaranmış və lokal adətlərdən fərqli olaraq bütün ölkə üçün ümumi olan normalardan ibarət hüquq mənasında başa düşülmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı Tomas Yan M. Leod qeyd edir ki, ümumi hüquq statut hüququ ilə müqayisə edilərkən, o, parlament tərəfindən müəyyən edilən yox, məhkəmələrin qərarları əsasında təşəkkül tapan hüquq kimi başa düşülür. Bu kontekstdə «ümumi» sözündən istifadə edilməsinin izahı tarixi əsasla malikdir. «Normandların işğalından sonra gələn əsrlər ərzində Kral tərəfindən müəyyən olunan hakimlər ölkə boyu gəzərək müxtəlif yerlərdə işlərə baxırdılar. Bu o deməkdir ki, müxtəlif bölgələrdə hüququn ümumi mənzərəsini yaradan hakimlər daha ağılabatan, səmərəli qaydaların qüvvə arealını genişləndirmək, səmərəsi az olanların isə aradan qalxmasına imkan verməklə hüququn bütün ölkə səviyyəsində unifikasiyasına nail olmuşdular. Unifikasiya olunmuş hüquq bütün ölkə üçün ümumi olan hüquq adlandırılmış və beləliklə, o, ümumi hüquq kimi başa düşülmüşdür».³ M.N.Marçenko yazır: «Ümumi hüquq ona görə «ümumi»dir ki, yerli adətlərdən və bu növ digər aktlardan fərqli olaraq o, İngiltərənin ayrı-ayrı hissələrini deyil, onun bütün ərazisini əhatə edir. Bu mənada, ümumi hüquq yerli, «xüsusi» hüquqa, o cümlədən bütün digər «spesifik» aktlara qarşıdır».⁴ Patrik Glen yazır ki, İngiltərə normandlar tərəfindən hərbi yolla işğal olunsa da, hakimiyyətə gələn yeni qüvvə başa düşürdü ki, ölkə hərbi yolla idarə olunmamalıdır. Odur ki, onlar yerli jürinin (münsiflər məhkəməsinin) fəaliyyətini Kral məhkəmələri ilə əlaqələndirdilər. Həmin şəraitdə başqa cür mümkün də deyildi. XI əsrdə ölkənin müxtəlif ərazilərində bir-birindən fərqlənən lokal, qeyri-formal, şifahi adətləri zorla necə və nə ilə aradan qaldırmaq olardı? Belə bir vəziyyətdə məhkəmələr vasitəsilə bütün ölkə üçün ümumi olan normaların müəyyənləşdirilməsi lokal adətlər əsasında yeni sistemin yaradılmasının, təşkil olunmasının ən məqbul üsulu olmuşdur.⁵ M.N.Marçenko da qeyd edir ki, İngiltərənin normandlar tərəfindən işğalından sonra ümumi hüququn yaranmasında müəyyən tarixi məntiq və qanunauyğunluq var. Həmin qanunauyğunluğun və məntiqin məğzini ölkədəki şərait, təbəələrin taxt-tac ətrafında birləşməsi, mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətinin yaradılması tələbi təşkil etmişdir.⁶

Yerli məhkəmələr işlərə baxarkən, yerli adətlər və lokal aktları əsas götürürdülər. Yerlərdə ədalət mühakiməsi Qraflıq məhkəmələri (Country Courts) və Yüzlük məhkəmələri (Hundred Courts) tərəfindən həyata keçirilirdi. Həmin məhkəmələrin adı ərazi vahidlərinin adı ilə bağlı idi və onların yurisdiksiyası yalnız müvafiq ərazi vahidinin ərazisi ilə məhdudlaşır. Belə ki, «inzibati-ərazi baxımından ölkə

¹ Вах: Давид Рене, ЖофFRE-Спинози Камилла. Основные правовые системы современности. М., 1988. с. 209. Марченко М.Н. Источники права. М., с. 536

² Elliott Catherine, Quinn Frances. English legal system. London, 2006, s. 9

³ McLeod Ian. Legal method. Palgrave macmillan. s. 22

⁴ Марченко М.Н. Источники права. М., ____ с. 541

⁵ Glen H. Patrik. Legal traditions of the World. NeW York, 2004, s. 232-233

⁶ Марченко М.Н. Источники права. М., ____ с. 541

qraflıqlara, qraflıqlar yüzüklərə, yüzüklər isə icmalara bölünürdü».⁷ Normandların işğalından sonra İngiltərə ərazisində lokal yurisdiksiyaya malik olan baron məhkəmələri, menor məhkəmələri və s. yaradılmışdır. Onların hamısı ədalət mühakiməsini lokal xarakterli hüquqi adətlər əsasında həyata keçirirdilər.

Mərkəzləşmiş ədliyyə sisteminin yaradılması istiqamətində görülən işlər ölkənin bütün ərazisində kral hakimiyyətinin güclənməsinə, yerlərdə pərakəndəliyin aradan qaldırılmasına xidmət etməklə yanaşı, hüququn unifikasiyasını (bütün ölkə boyu eyniləşməsinə) stimullaşdırırdı. Kral məhkəmələri ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən yalnız krala tabe idilər. Təbii ki, bu, ölkədə ümumi hüququn, vahid hüquq sisteminin yaranmasına rəvac verirdi. Mərkəzi hakimiyyət (kral hakimiyyəti) yaratdığı məhkəmələr vasitəsilə tədricən ölkədə ədalət mühakiməsi üzərində tam nəzarətə yiyələnə bilmişdir. Həmin dövrdə həm kral məhkəmələri, həm də yerli məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi. Lakin kral məhkəmələrinin səlahiyyəti daha böyük idi və onların yurisdiksiyası genişləndikcə, yerli məhkəmələrin yurisdiksiyası daralırdı. Kral məhkəmələrinin fəaliyyəti bütün ölkəni, yerli məhkəmələrin fəaliyyəti isə yalnız məhdud bir dairəni əhatə edirdi. Kral məhkəmələri gücləndikcə və onların sayı artdıqca, yerli məhkəmələrin sayı azalırdı. Həmin dövrdə kral məhkəmələri ümumi hüquq, yerli məhkəmələr isə adət hüququ məhkəmələri kimi fəaliyyət göstərirdi.

Kral məhkəmələri deyilən mərkəzi məhkəmələr XII əsrdə artıq mövcud idi. Cəmiyyət inkişaf etdikcə və mərkəzə müraciətlər artdıqca, Kral məhkəmələrinin sayının çoxalması və fəaliyyətlərinin genişlənməsinə ehtiyac yaranmışdır. Mərkəzi məhkəmələr sırasına daxil olan «səyyar» məhkəmələrin mərkəzi hakimiyyətin güclənməsində və ümumi hüququn yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur. Sonradan «assiz məhkəmələri» adlandırılan səyyar məhkəmələrin iş qaydası belə idi ki, onlar ölkənin ayrı-ayrı dairələrini gəzir və öz iclaslarını həmin dairələrin inzibati mərkəzlərində keçirməklə, işlərə yerlərdə baxırdılar. Bu qayda hələ normandlardan əvvəl yaranmışdı, normandlar onun səmərəliliyini başa düşərək inkişaf etdirmişdilər. XII əsrin ikinci yarısında ölkə altı dairəyə bölünmüşdü və hər dairə üzrə üç səyyar hakim fəaliyyət göstərirdi. Dairələrin özü də bir neçə qraflığı əhatə edirdi. Hakimlər ildə üç-dörd dəfə dairələrə gedirdilər. Onlar mərkəzə döndükdən sonra, yerli hüquq adətləri əsasında ümumi hüququn normalarını müəyyənləşdirirdilər. «Həmin məhkəmələrin hakimləri ingilis «ümumi hüququnu» formalaşdırır və inkişaf etdirirdilər. Onlar getdikləri dairələrdə kralın ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün, ilk növbədə, yerli adətlərdən xəbərdar olurdular və paytaxta qayıtdıqdan sonra gələcəkdə işlərə eyni cür baxılmasını təmin edəcək ümumi qaydalar tətbiq etmək üçün ümumiləşdirmə apararaq, bu adətləri seçirdilər. Bu zaman yalnız yerli adətləri deyil, kral məmurları tərəfindən Normandiyadan gətirilən hüquqi qaydaları, həmçinin Roma və kanon hüququnu nəzərə alırdılar. Tədricən Vestminsterdə Kral məhkəmələri tərəfindən tətbiq olunan ümumi prinsip və qaydalar yaradılır, sonradan isə onlar assiz hakimləri tərəfindən bütün krallığa yayılırdı».⁸

Kral məhkəmələrinin tərkibi XIII-XIV əsrlərdə xeyli genişlənmişdi. Mülki işlərə Ümumi iddia məhkəməsi (Court of Common pleas), kralın maraqlarına toxunan mülki işlərə, feodallarla kral arasındakı maliyyə mübahisələrinə, vergi mübahisələrinə isə Xəzinə məhkəməsi (the Court of Exchequer) baxırdı. Bu məhkəmələrlə yanaşı digər bir mərkəzi məhkəmə – Kral kürsüsü məhkəməsi də fəaliyyət göstərirdi. Cinayət işlərinə baxmaq bu məhkəmənin yurisdiksiyasına aid idi. Həmin məhkəmə daha əvvəl fəaliyyət göstərən Kralın «şəxsi» məhkəməsi əsasında formalaşmışdı və bir müddət

⁷ Məlikova Məsumə, Nəbiyev Elbəy. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. I hissə. Bakı, 1997. s. 330

⁸ Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Йэельс, Шотландия. М., 1996. с. 9

sonra bütün məhkəmələr üçün apellyasiya instansiyası məhkəməsinə çevrilmişdir. Kral kürsüsü məhkəməsinə «İngiltərənin Baş hakimi rəhbərlik edirdi və onun vəzifəsi Ümumi iddia məhkəməsinin Baş hakimindən yüksək idi».⁹ Bütün bu məhkəmələr Vestminsterdə cəmləşdiyindən, onlara Vestminster məhkəmələri də deyilirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərənin yeni hüququ Vestminster məhkəmələrinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır. Bütün ölkə üçün müəyyənləşən ümumi normalar həmin mərkəzi məhkəmələrinin fəaliyyəti nəticəsində bir müddət yerli adətlər əsasında yaradılmışdır. Hakimlər işlərə baxarkən, adətlərə üstünlük verirdilər. Sonradan isə adət hüququndan kənara çıxan ümumi hüquq normaları yaranmağa başladı. Hakimlər, Roma hüququnun, həmçinin də kilsə hüququnun müəyyən təsirləri də bura daxil olmaqla, konkret işlərin həlli üzrə məqbul variant seçməklə adətlərdən kənara çıxırdılar. Bu isə, artıq inkişaf etməkdə olan ümumi hüquqla adət hüququnun üst-üstə düşməməsi demək idi. Qeyd edilən qaydada hakimlərin mülahizəsi və inamı əsasında qəbul olunan qərarlar sonradan presedentə çevrilirdi. Onlar «mübahisə kağızına» daxil edilərək saxlanılırdı. Ümumiyyətlə, hakimlər qərar qəbul edərkən, ilk növbədə mərkəzi kral hakimiyyətinin maraqlarından çıxış edirdilər. Odur ki, həmin maraqlara uyğun olmayan adətlər sıxışdırılırdı. aradan qalxırdı. XIII əsrdən başlayaraq Vestminster məhkəmələrinin qərarları məhkəmə protokolları külliyyatında, «mübahisə kağızlarında» qeyd olunaraq, ümumi hüququn mənbəyinə çevrilirdi. Beləliklə, XIII əsrin ortalarından XVI əsrin ortalarınadək «illiklərdə» dərc olunmuş mühüm məhkəmə qərarları qanun kimi məcburi qüvvəyə malik olmaqla, ümumi hüququn mənbəyi sayılırdı. Bununla əlaqədar olaraq, ümumi hüququn əsas prinsiplərindən və hüququn mənbələrindən biri – məhkəmə presedenti təşəkkül tapdı: «mübahisə kağızlarında» qeyd olunmuş yuxarı məhkəmənin qərarı həmin məhkəmə və ya aşağı məhkəmə tərəfindən oxşar işə baxılarkən məcburi sayılırdı».¹⁰ Məhkəmə təcrübəsi nəticəsində yaranan və hüquqi adətlərdən fərqlənən normalar, ilk növbədə, mərkəzi hakimiyyətin maraqlarına cavab verirdi. Ölkədə hüquqi fəaliyyət peşəkarlaşdıqca, həmin normalar daha da artırdı. Artıq XIV əsrə doğru Kral məhkəmələrinin peşəkar fəaliyyətinin kifayət qədər güclənməsi nəticəsində ümumi hüquq hüquqi adətlərin sıxışdırılması və aradan qaldırılması istiqamətində inkişaf etməyə başlamışdır. Kral məhkəmələrinin təcrübəsində yaranan və onlar tərəfindən tətbiq olunan ümumi prinsiplər və qaydaların müəyyənləşməsi, möhkəmləndirilməsi XIII əsrdə formalaşmış analoji qərar prinsipinə söykənirdi. XIII əsrdə həmin prinsipini ilk dəfə hüquqşünas alim Brakton irəli sürmüşdür. Analoji qərar prinsipinə görə, birbirinə uyğun gələn işlər məhkəmələrdə analoji qaydada həll olunmalı və bu zaman artıq mövcud olan təcrübədən, analoji qərardan çıxış edilməlidir. Ümumi hüquqda özünə yer alan belə bir tendensiya həmin hüququn presedent hüququ kimi inkişaf etməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri idi.

İngiltərədə ümumi hüququn bu cür inkişaf etməsi ilə əlaqədar K.A.Romanov yazır ki, «İngiltərədə vahid milli hüquq sisteminin yaradılmasında aparıcı rol Parlamentə deyil, Kral hakimlərinə və məhkəmələrinə məxsus olmuşdur. Bu nəticəni əsaslandırmaq üçün təkcə kral məhkəmələri sisteminin müasir Parlamentin proobrazının yaranmasından yüz il əvvəl meydana gəldiyini xatırlamaq kifayət edər».¹¹

XIV-XV əsrlərdə İngiltərədə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər nəticəsində ümumi hüquq formalaşdıran məhkəmələr və ümumi hüququn özü ictimai inkişafın

⁹ Загайнова С.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. М., 2002, с. 6

¹⁰ Мəlikова Мəsumə, Nəbiyev Elbəy. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. I hissə. Bakı, 1997. s. 345

¹¹ Романов К.А. Правовая система Англии. М., 2002. с. 65

yeni tələblərinə cavab verə bilmədiyindən, hüquq tarixində nadir hadisə olan ədalət hüququ meydana gəlmişdir. Ümumi hüququn inkişafında yaranan böhranın əsas səbəblərindən biri də həmin hüququn tətbiqi zamanı formallığın güclü olması, sərtləşmiş prosedura qaydalarının qəlibləşərək, cəmiyyətdə baş verən yeniləşməyə uyğun gəlməməsi ilə bağlı idi. Belə ki, müəyyən olunmuş qaydaya görə Kral məhkəməsinə müraciət edən şəxs öncə kansler tərəfindən verilən əmr-göstəriş (writ) almalı idi. İddiaçı əmr-göstərişi müəyyən rüsum ödədikdən sonra ala bilərdi. Əmr-göstərişin verilməsi hüquqi cəhətdən iddianın qaldırılmasına kifayət qədər əsasın olması demək idi. Digər tərəfdən bu Kralın mübahisəyə baxan suyektə iddia ilə əlaqədar hansısa məmur qarşısında hüquq pozuntusuna yol verməmək tələbini qoymaq göstərişini ifadə edirdi. İddiaçı, yalnız cavabdeh həmin əmr-göstərişə tabe olmadığı təqdirdə məhkəmədə iddia qaldıra bilərdi və bundan sonra müvafiq Kral məhkəməsi həmin iddiaya baxırdı. Müəyyən müddətdən sonra bu sistem cəmiyyətdə mübahisələrin həlli ilə bağlı problem yaratdı. Cəmiyyətdə yaranan yeni mübahisələrlə elastikliyi itirən hüquqi qaydalar arasında ziddiyyət yaranmış, real problem mövcud olsa da, onun həlli ilə bağlı əmr-göstərişin alınma bilməməsi, yeni münasibətlər zəminində yaranan iddialar üçün formanın olmaması ümumi hüququn nüfuzuna xələl gətirmişdir. Bununla bağlı, Tomas Yan M.Leod yazır: «Əvvəllər əmr-göstəriş (writ) sistemi ümumi hüququn ürəyi idi. Əmr-göstərişlər məhkəmə prosesinin başlaması üçün verilən sənəd sayılırdı. Əmr-göstərişləri verən məhkəmə Lord-Kanslerin məhkəməsi idi ki, onun da başında Lord-Kansler dururdu. İlk mərhələlərdə ümumi hüquq elastik olmaqla, yeni tələblərə cavab verə bilirdi. XIV əsrdə ümumi hüquq daha sərt olmağa başladı. Nəticədə kansler tərəfindən belə bir münasibət yarandı ki, əgər potensial tərəf əmr-göstəriş üçün müraciət edirdisə və mübahisə edilən faktla bağlı müvafiq forma yox idisə, bu, hüquqi müdafiəyə imkan verən qaydanın olmaması demək idi».¹² Bu cür hallar ümumi staqnasiyaya və fərdi qaydada ədalətsizliyə səbəb olurdu. İddia qaldırmaq istəyənlər ədalətsizliklə qarşılaşaraq, Kralın özünə müraciət etmək qərarına gəlirdilər. Tarixdən məlumdur ki, artıq XIV əsrin birinci yarısında ədalətə nail olmaq üçün krala müraciətlər olurdu. Ədəbiyyatda bu cür hərəkətin ilk nümunələrinin 1340-cı ilə təsadüf edildiyi göstərilir. Elmə məlumdur ki, o zaman kral hakimiyyəti ümumi hüquq məhkəmələrinin işinə qarışmışdır.

Ədalət hüququnun yaranmasında əsas məqsəd ümumi hüququn çatışmazlıqlarını, yaratdığı formal məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq, hüquqların qorunmasını daha səmərəli şəkildə həyata keçirmək və mübahisələrin ədalətli həllinə nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Bu prosesdə də əvvəl olduğu kimi, kral hakimiyyəti xüsusi rol oynamışdır. Belə ki, hakimlərin əl-ayağı ümumi hüququn doğurduğu formallıqlarla və məhdudiyyətlərlə bağlı olduğundan, çıxış yolu ölkədə ali ədalətin daşıyıcısı kimi tanınan krala müraciət etməkdə görülmüşdür. Kral da ümumi hüququn fəvqündə duraraq, mübahisələrin ədalət əsasında həll edilməsi ilə razı olmuş və bu işi özünün təyin etdiyi Lord-Kanslərə həvalə etmişdir. Beləliklə, İngiltərədə ümumi hüquqla yanaşı, ədalət hüququ da meydana gəlmiş və inkişaf edərək, hüquq sisteminin ayrıca bir hissəsinə çevrilmişdir.

Ümumi hüququn sərtləşməsi nəticəsində yaranan məhdudiyyətlərdən qurtulmaq və ədalətə nail olmaq məqsədi ilə krala müraciət orta əsr insanının düşüncəsi üçün xarakterik hadisə hesab edilməlidir. Çünki belə hesab olunurdu ki, ədalətin mənbəyi kralın özüdür və odur ki, o, öz iradəsini ifadə etməklə, hakimlərinin fəaliyyətindəki çatışmazlıqları aradan qaldıra bilər. Krala müraciət onun qarşısında günahlarını etiraf

---

¹² McLeod Lan. Legal method. Palgrave macmillan. s. 22-23

və tövbə etdiyi din xadimi – Lord-Kansler vasitəsilə həyata keçirilirdi. Şikayətlərin artması nəticəsində Lord-Kanslerin rəhbərlik etdiyi aparat ayrıca bir məhkəməyə çevrilmişdir. Həmin məhkəmə ümumi hüququn normalarına bağlı deyildi və öz fəaliyyətində ədalət haqqındakı təsəvvürlərə və öz normalarına əsaslanırdı. Lord-Kanslerin məhkəməsinin fəaliyyəti elə idi ki, əgər ümumi hüququn normaları ilə ədalət hüququnun normaları arasında ziddiyyət yaranardısı, birincinin normalarına üstünlük verilirdi. Ədalət hüququnun öz prinsipləri və ya maksimaları var idi və Lord-Kansler məhkəməsi tərəfindən onların əsas götürülməsi vacib hesab olunurdu. Ümumi hüquq normaları müəyyən işlər üzrə ədalətli qərarın verilməsinə və ya işin həllinə imkan yaratmadıqda, ədalət hüququnun müəyyən etdiyi qaydalar sistemi, yəni həmin prinsiplər və ya maksimalar rəhbər tutulurdu. Onlar ədalət məhkəməsi qərarlarının mənən ədalətli olmasını da ehtiva edirdi. Ədalət hüququnun maksimaları ümumi hüququn prinsiplərindən fərqlənirdi və həmin maksimalar ədalət hüququnun ümumi hüquqdan seçilən müstəqil təbiətə və xüsusi xarakterə malik olmasının vacib əlaməti, xassəsi kimi qəbul edilirdi. Ədalət hüququnun çoxlu maksimaları olmuşdur. Biz burada ən əsaslarını sadalaya bilərik:

- ədalət hüququ heç bir qeyri-düzgün davranışı məsuliyyətdən kənar qoymur;
- ədalət hüququ ümumi hüquqa uyğun fəaliyyət göstərir;
- ədalət hüququna yalnız «vicdanı təmiz olanlar» müraciət edə bilər;
- ədalət hüququ məhkəməsində qərarlar ümumi hüququn mücərrəd normaları əsasında deyil, məhkəmənin mülahizəsi əsasında qəbul olunur;
- ədalət hüququna söykənmək istəyənin özü ədalətli davranmalıdır;
- bərabərlik ədalətdir;
- ləngimə ədaləti aradan götürür;
- ədalət hüququnu, ilk növbədə hüquqi forma deyil, niyyətlər maraqlandırır.

Qayda belə idi ki, ədalət hüququ əsasında işə baxan məhkəmələr konkret iş üzrə qərar qəbul etməzdən öncə həmin maksimaları nəzərə almalı idi. Bu zaman məhkəmənin öz mülahizəsi əsasında qərar qəbul etməsi ilə bağlı maksima birinci və ən əsas prinsip kimi götürülürdü.

Ədalət hüququ İngiltərədə XV-XVII əsrlər ərzində təşəkkül tapmış və özünü milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi təsdiq etmişdir. Ədalət hüququ ümumi hüquqa tam bağlı deyildi. Onlar XIX əsrə kimi paralel mövcud olmuşdur. Bu sahədə presedentlər ümumi hüquq normaları əsasında deyil, onların tamamlayıcısı kimi formalaşmışdır. Ancaq ədalət hüququ ilə ümumi hüquq paralel mövcud olsalar da, ədalət hüququ ayrıca bir hüquq sistemi deyildi. O, ümumi hüquqdakı çatışmazlıqları, boşluqları aradan qaldırmaq, ondakı arxaizmləri dəf etmək üçün mövcud olan yarım sistem kimi formalaşmışdır.

Əvvəldə ədalət hüququ Lord-Kanslerin məhkəməsi tərəfindən qəbul olunan qərarların məcmusu kimi qəbul edilirdi. Belə hesab olunurdu ki, bu hüquq ümumi hüququ tamamlayır və onun inkişafını stimullaşdırır. Lakin mütləqiyyətin inkişaf etdiyi dövrdə bu cür təsəvvürlər sarsılmağa başlamış və ümumi siyasi şəraitin təsirinin az rolu olmadan XVII əsrin əvvəllərində ədalət hüququ ilə ümumi hüquq arasında ziddiyyət yaranmışdır. Lord-Kansler Kral məhkəmələri ilə müqayisədə daha səlahiyyətli bilinmişdir. Ancaq bundan sonra Lord-Kanslerin məhkəməsi ilə Kral məhkəmələri arasında kompromis əldə olunmuşdur. Həmin kompromisin mahiyyəti bunlardan ibarətdir:

1. Lord-Kanslerin yurisdiksiyası Vestminster məhkəmələrinin hesabına genişlənməmək şərti ilə olduğu kimi qalır;

2. Lord-Kansler tərəfindən ümumi hüquq məhkəmələrinə qarşı heç bir «hücuma» yol verilməməlidir;

3. Kral bundan sonra Vestminster məhkəmələrindən asılı olmayan heç bir məhkəmə yaratmamalıdır.¹³

XIX əsrin ikinci yarısında həyata keçirilən məhkəmə islahatları nəticəsində ədalət hüququ ilə ümumi hüquq formal olaraq bir araya gətirilmişdir. Lakin faktiki olaraq bundan sonra da ədalət hüququnun normaları münasibətləri ayrıca tənzimləməkdə davam etmiş və öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır. 1873-cü ilə kimi ədalət hüququna aid olan məhkəmə sistemi ümumi hüquqa bağlı olan məhkəmə sistemindən ayrı idi. 1873-1875-ci illərdə bütün məhkəmə sistemində mühüm islahatlar həyata keçirilmiş və nəticədə ədalət hüququna aid olan məhkəmə sistemi ilə ümumi hüququn məhkəmə sistemi birləşdirilmişdir. Həmin islahatların əsas məqsədi «ümumi hüquqa və ədalət hüququna aid yuxarı məhkəmələrin yurisdiksiyasına yiyələnən yeni Ali Məhkəmənin yaradılmasından ibarət olmuşdur. Ali Məhkəmə iki hissəyə – Yuxarı Məhkəmə və Apellyasiya Məhkəməsinə bölünmüşdür.¹⁴ Aparılan islahatlar nəticəsində bütün məhkəmələrə həm ədalət hüququnun, həm də ümumi hüququn normalarını tətbiq etmək səlahiyyəti verilmiş, hüquqlar baxımından onlar arasında bərabərləşdirmə aparılmışdır.

Tədqiqatçılar təsdiq edir ki, ədalət hüququ İngiltərənin presedent hüququnda özünə elə dərin yer etmişdir ki, hüququn ümumi hüquq və ədalət hüququna bölünməsi bu gün də ingilis hüquq sisteminin fundamental xarakteristikası kimi qəbul olunur. Ümumiyyətlə, hüququn bu cür bölünməsi həmin milli hüquq sisteminin unikal cəhətidir və başqa sistemlərdə belə bir bölgü müşahidə olunmur.

Coğrafi sərhədlər. İngilis hüququnun tətbiqi sferası İngiltərə və Uels ilə məhdudlaşır. O nə Britaniya Krallığının, nə Böyük Britaniyanın hüquq sistemidir. Belə ki, Şimali İrlandiya, Şotlandiya, La-manş adaları və Men adası bu hüquqa tabe deyil. İngilis hüququ ümumi hüquqda dominantdır. İngilis hüququ qrupuna İngiltərə ilə yanaşı Şimali İrlandiya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, eləcə də Britaniya imperiyasının keçmiş müstəmləkələri (hal-hazırda Birliyin 49 üzvü var) aiddir. Məlumdur ki, İngiltərə ən böyük müstəmləkə dövləti olmuşdur və ingilis ümumi hüququ bir çox dünya ölkələrində yayılmışdır. Nəticədə bu gün dünya əhalisinin təxminən üçdə biri bu və ya digər dərəcədə ingilis hüququnun normaları əsasında fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, anqlo-sakson hüquq sistemi roman-german hüquq sistemindən fərqli olaraq mədəniyyətin məhsulu kimi deyil, siyasi iradənin yerli adətlərini nəzərə alması və inkişaf etdirməsi əsasında formalaşmışdır.

---

¹³ Марченко М.Н. Источники права. М., ____ с. 552

¹⁴ Загайнова С.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. М., 2002. с. 11

SUAL 2. İngilis-sakson hüquq sisteminin xüsusiyyətləri

Ümumi hüququn hansı fundamental əlamətləri və xüsusiyyətləri ona hüquq ailəsi kimi spesifik xarakter verir? Ümumi hüququn kontinental hüquqdan fərqi nədən ibarətdir?

Belə suallara cavab verərkən ümumi hüququn bir çox tədqiqatçıları onun bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyən edirlər:

1. Ümumi hüquq öz təbiətinə və məzmununa görə «məhkəmə hüququ»dur. Bu, o deməkdir ki, ümumi hüququn əsasını İngiltərədə kral məhkəmələrinin qərarları, ABŞ-da Ali Məhkəmənin qərarları, Kanada, Avstraliya və digər ingilisdilli ölkələrdə isə analoji məhkəmələrinin qərarları təşkil edir. Böyük Britaniyada, ABŞ-da və digər ümumi hüquq ölkələrində bu hüquq hakimlər tərəfindən yaradılırdı və indi də yaradılır.

Təbii ki, parlamentin qəbul etdiyi qanunlar da az rol oynamır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, parlament aktlarının hazırlığı və qəbulunda artıq qüvvədə olan məhkəmə qərarları nəzərə alınır. Parlament aktının praktiki dəyərini də məhz hakimlər qiymətləndirir.

ABŞ Ali Məhkəməsinin sədri olmuş E.Uorrenin fikrincə, heç kəs ABŞ-da məhkəmənin hüquq yaratmadığını iddia edə bilməz. Məhkəmənin hüquqyarama fəaliyyəti onun əsas məqsədi və funksiyası olmasa da, məhkəmə bunu özünün əsas fəaliyyəti gedişində etmiş olur.

Ümumi hüququn məhkəmə xarakteri ABŞ-da özünü İngiltərədə olduğundan daha qabarıq büruzə verir. Amerikan məhkəmə hüququ nizamasalma və idarəetmə proseslərində daha əhəmiyyətli rol oynayır.

2. Ümumi hüquq digər hüquq ailələri ilə müqayisədə daha çox kazual xarakter daşıyır və o, presedent hüququnun dominantlığı ilə xarakterizə olunur ki, bu da məcəllələşdirilmiş hüququ (daha doğrusu, məcəllələşdirilmiş qanunvericilik) istisna edir.

Bu ondan irəli gəlir ki, ümumi hüquq ölkələrində məhkəmələrinin fəaliyyətində presedent prinsipinə ciddi riayət olunması obyektiv olaraq ümumi hüququn digər tərkib hissələrinin (statut hüququ) inkişaf edərək mifikasiya və ya kodifikasiya olunmasına əngəl olunurdu. Digər tərəfdən bu, praktiki məqsədlərdən irəli gələrək daim yaradılan və dəfələrlə tətbiq olunan presedentlərin sistemləşdirilməsinə şərait yaradırdı.

XIX əsrin II yarısından Böyük Britaniyada yuxarı məhkəmə instansiyaların «Məhkəmə hesablaşmaları», eləcə də, «Həftəlik məhkəmə hesabatları», «Ümumingilis məhkəmə hesabatları» və s. analoji nəşrlər çap olunur ki, burada da məhkəmə presedentləri öz əksini tapır. Statut hüququnun zəif inkişafının nəticəsidir ki, onun əsas nizamlanma forması hələ də konsolidasiyadan irəli gedə bilməmişdir. Çünki burada məcəllələşdirmə özünə yer tapa bilmədi.

ABŞ-da isə ümumi hüququn inkişafı spesifikliyi ilə seçildiyindən və İngiltərədəki kimi ənənələrə bir elə bağlı olmadığından, o müəyyən qədər məcəllələşdirmək imkanı əldə etdi. Belə ki, artıq XIX əsrdə Nyu-York ştatında mülki, cinayət, cinayət-prosessual və mülki-prosessual məcəllələrin qəbul olunması (qismən) digər ştatlar üçün də nümunə oldu.

ABŞ-da kodifikasiya federasiya səviyyəsində də aparılmış və nəticədə 1909-cu ildə Federal Cinayət Məcəlləsi, 1926-cı ildə isə 50-yə yaxın sahəni özündə birləşdirən və 6 ildən bir yenilənən Qanunlar Külliyyatı qəbul olunmuşdur. II Dünya Müharibəsindən sonra isə Vahid Ticarət Məcəlləsi (1952) qüvvəyə minmişdir. Lakin

mahiyyətə, bu kodifikasiyalar artıq mövcud olan məhkəmə təcrübəsinin sistemləşdirilməsi idi.

3. Ümumi hüququn daha bir vacib xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, yaranma və inkişaf prosesində o, roman-alman və digər hüquq ailələri ilə müqayisədə roma hüququnun təsirinə əhəmiyyətsiz dərəcədə məruz qalmışdır. Bunun səbəblərini aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək olar:

a) Roma hüququ daha çox xüsusi xarakter daşıyırdı və yurisdiksiyasına əsasən publik hüquq münasibətləri daxil olan kral məhkəmələri tərəfindən tətbiq oluna bilmirdi;

b) İngiltərədə roma hüququnun resepsiyasına əhəmiyyətli dərəcədə mane olan Roma hüququ ilə uzlaşmayan yerli ənənələr və ədalət mövcud idi;

c) Ümumi hüquq çərçivəsindən kənara çıxmağa ehtiyacın olmadığı bir şəraitdə İngiltərənin və onun hüquq sisteminin inkişafı.

Nəticədə, özünün sosial-iqtisadi, siyasi, ideoloji və konseptual əsasları ilə inkişaf edən ümumi hüququn hüquqi praktikada dəfələrlə sınaqdan çıxmış Roma hüququna adaptasiya olunmasına tələbat yox idi. Lakin, bunun yalnız Roma hüququnun son dövrlərinə aid olduğu fikri də mövcuddur. Belə ki, Roma hüququnun erkən (qədim) dövrlərində onun roman-alman hüququndan daha çox ümumi hüquqa yaxınlaşması güman edilir.

4. Ümumi hüquqda prosessual hüquqa maddi hüquqla müqayisədə daha çox əhəmiyyət verilir.

Bu xüsusiyyət ümumi hüququn erkən dövrlərindən formalaşmış və indiyə qədər qalmışdır. Bunun əsas səbəbi kimi məhkəmə hüququnun dominantlığı çıxış edir. Belə ki, məhkəmələr işlərə baxarkən qərarın özündən daha çox qərarın qəbul olunma prosedura məsələlərinə diqqət yetirilməli olurdular.

Müasir dövrdə vəziyyət nisbətən dəyişmişdir. Belə ki, məhkəmə proseduru əhəmiyyətli dərəcədə sadələşmiş, ingilis maddi hüququ isə qitədə olduğu kimi zənginləşmişdir. İngilis hüquqşünasları yalnız konkret məhkəmə qərarlarını deyil, həm də konkret normaları, institutları, eləcə də prinsipləri araşdırmağa başlamışlar.

Bununla belə ənənələrdən irəli gələn düşüncə tərzini hələ də qalmaqda davam edir. Çünki hələ də ümumi hüquq prosessual hüquqa nisbətən daha artıq əhəmiyyət verilir.

İngilis hüquqşünaslarının diqqəti əsrlər boyu məhkəmə proseduruna yönəlmişdir və hüququn öz mahiyyətinə çox ləng olaraq istiqamətlənir. Məsələn, qitədə siyasi hüquqlar təntənəli şəkildə bəyannamələrdə öz əksini tapsalar da, İngiltərədə nisbətən sadə şəkildə istifadə olunurlar, lakin «habeas corpus» proseduru onlara daha yaxşı təminat verir.

5. Ümumi hüququn vacib xüsusiyyətlərindən biri də məhkəmə hakimiyyətinin digər hakimiyyət qollarına nisbətən müstəqilliyinin yüksək səviyyəsidir.

Təbii ki, müasir sivil ölkələr öz konstitusion aktlarında məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə təminatlar verir. Lakin bir çox ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, formal-hüquqi təminat və real həyata keçirilmə fərqli əməllərdir.

Ümumi hüquq ölkələrində isə məhkəmələr real olaraq müstəqildirlər, çünki mövcud hüququ məhz onlar formalaşdırmışlar.

Digər tərəfdən «məhkəmə müstəqilliyi» heç də «parlamentin suverenliyi» doktrinasına qarşı qoyulmur və məhkəmə hakimiyyəti müstəqil kimi qələmə verilmir.

Tarixən məlumdur ki, İngilis hüquqşünasları artıq erkən dövrlərdən birləşərək bir növ gildiyalar yaradırdılar. Bu da cəmiyyətin siyasi və hüquqi sferasına təsir etməyə, hüququn əsas inkişaf tendensiyalarını müəyyən etməyə, imkan yaradırdı və

nəticə olaraq İngiltərədə məhkəmələrin və hakimlərin müstəqilliyi həm formal, həm də real şəkildə olmuşdur.

Məhkəmə müstəqilliyindən danışarkən məsələnin mənəvi tərəfini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ümumi hüquq bölgələrində məhkəməyə istənilən hörmətsizlik yalnız qanunla təqib olunur, həm də əxlaq, adət və ənənəyə görə yolverilməz hesab olunur. Məsələn, İngiltərə parlamentinin aşağı palatasının nümayəndələrinə Lordlar palatasının hər hansı üzvünü tənqid etmək qadağan olunur. Belə ki, Lordlar Palatası ali məhkəmə instansiyası olduğundan tənqid onun nüfuzuna xələl gətirə bilər. Bu zaman işə baxan hakim deyil, işin baxılmasının əsasını təşkil etmiş hüquqi prinsiplər və baxışlar tənqid olunur.

6. Daha bir xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, ümumi hüquqda (xüsusən, Böyük Britaniyada) məhkəmə prosesi ittiham xarakteri daşıyır. Belə ki, burada məhkəmə sübutların toplanılması və qiymətləndirilməsi işinə baxmır. Sübutların toplanmasını vəzifəsi tərəflərə aiddir, məhkəmə isə bu məsələdə neytral qalaraq, hər iki tərəfin arqumentlərinə qulaq asır və qiymət verir.

Bu tendensiya əsrlərlə müşahidə olunur və vəzifəli şəxslərin təmsil etdiyi dövlət ittihamı institutunun inkişafdan qalmasına səbəb olmuşdur.

Əvəzində, XIII əsrdən başlayaraq peşəkar hüquq müdafiəçiləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır ki, onlar da barrister və solistorlar olmaqla iki qrupa bölünür. Bu kateqoriya hüquqşünaslar dövlət qulluqçusu deyildirlər.

Sadalanın əlamətlərdən başqa ümumi hüququn dünyada yayılmasının ekspansionist (zor) xarakteri də göstərilir. Ümumi hüquq Britaniya işğalları ilə əlaqədar yayılmağa imkan tapmışdır. Bir amilə də diqqət yetirilir ki, parlament aktları, məhkəmə qərarları, kitablar, hüquqi jurnallar şəkilində olan hüquqi nəşrlər əsasən ayrı-ayrı şəxslərdədir.

Ümumi hüququn tarixi inkişafının və təkmilləşdirilməsinin mütəmadiyi də ayrıca xüsusiyyət kimi verilir.

SUAL 3. İngilis-sakson hüquq sisteminin mənbələri.

Məhkəmə presedenti ingilis-sakson hüququnda birdən-birə hüququn mənbəyinə çevrilməmişdir. Bunun baş verməsi üçün uzun müddətli məhkəmə təcrübəsi və müvafiq hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti lazım olmuşdur. Bundan əlavə, ali dövlət hakimiyyəti tərəfindən, həmçinin sonradan inkişaf edən qanunvericilikdə məhkəmə təcrübəsinin ciddi qəbul olunması da məhkəmə presedentinin hüququn əsas mənbələrindən biri kimi möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. İngiltərədə mərkəzləşmiş hakimiyyətin yaradılmağa başlanıldığı dövrdə qanunların və bütün ölkənin ərazisində qüvvədə olan ümumməcburi normaların mövcud olmaması, hüququn inkişaf etdirilməsi sahəsində məhkəmələrə xüsusi yer verilməsi və onların ümumi normalar formalaşdırmaqla bağlı fəaliyyəti məhkəmə presedentinin inkişafına və hüquqi sistemin mühüm hadisəsinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhkəmə təcrübəsinin inkişafı prosesində oxşar işlərin analoji qaydada həll olunması və aşağı məhkəmələr işlərə baxarkən, yuxarı məhkəmələrin qərarlarını əsas götürməsi zərurəti yaranmış və nəticədə də ayrıca olaraq presedent doktrinası meydana gəlmişdir. Presedent ideyasının məgzi isə belədir: «oxşar işlər üzrə eyni qaydada qərar verilməlidir»¹⁵.

Presedent doktrinası *stare decisis* adlanan prinsipə söykənir. *Stare decisis* prinsipinə görə məhkəmələr işlərə baxarkən, artıq mövcud olan qərarlar üzərində durmalıdırlar. Yəni, məhkəmələr presedentlərə istədiyi münasibəti göstərməməli, onları düzgün və dəqiq nəzərə alaraq tətbiq etməlidir. *Stare decisis* prinsipindən irəli gələn bir tələb də ondan ibarətdir ki, hər bir məhkəmə öz qərarları ilə aşağı məhkəmələri özünə bağlı edir. Buraya həm də bəzi məhkəmələrin öz qərarlarına bağlı olması da daxildir. Bu prinsip məhkəmə qərarlarının presedentlərə bağlılığını xeyli dərəcə ciddiləşdirmiş və hüquqi sistem daxilində presedentin yerini möhkəmlətməmişdir.

Məhkəmə presedentləri konkret işlərə baxarkən formalaşır və məhkəmələr tərəfindən tətbiq olunması vacib bilinən ümumi normaya çevrilir. Bu, məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyətində aktiv iştirakının məntiqi nəticəsidir. Lakin məhkəmələr məhkəmə presedentləri yaratsalar da, İngiltərənin özündə uzun müddət belə qəbul edilirdi ki, məhkəmələr hüquqyaratma fəaliyyəti ilə məşğul olmur. Həmin düşüncənin inkişafında ingilis hüquqşünası Blekston tərəfindən yaradılan deklarativ nəzəriyyə mühüm rol oynamışdır. Deklarativ nəzəriyyənin müəllifi Blekston olsa da, bu nəzəriyyə ümumi hüquq sahəsində əldə olunan çoxəsrlik təcrübənin ümumiləşməsinə söykənir.

Deklarativ nəzəriyyəyə görə, hakimlər hüquq yaratmır, yalnız obyektiv olaraq mövcud olan təbii-hüquq normalarını «aşkarlayır». Odur ki, onlar hüququn yaradıcıları deyil, orakullarıdır. Hakimler onlara verilən səlahiyyətdən hüquq yaratmaq yox, dəyişməz olan təbii hüququ həyatda təsdiq etmək üçün istifadə edirlər.¹⁶ Göründüyü kimi, bu nəzəriyyə təbii hüquq nəzəriyyəsinə əsaslanır.

İngiltərədə hüququ məhkəmə təcrübəsi inkişaf etdirsə də, XIX əsrə kimi məhkəmələrin qərarlar – presedentlər qəbul etməklə hüquq normaları müəyyənləşdirməsi ideyası geniş yayılmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də deklarativ nəzəriyyənin hüquq düşüncəsinə göstərdiyi güclü təsirlə bağlıdır. Deklarativ

¹⁵ McLeod Lan. *Legal method*. Palgrave macmillan. s. 124

¹⁶ Вах: Богданова И.Ю. Судебный прецедент – источник права? Государство и право, 2002, № 12. с. 6; Романов К.А. Правовая система Англии. М., 2002. с. 97

nəzəriyyənin hüquq düşüncəsinə hakim olduğu dövrdə məhkəmə presedentinə bu cür münasibətin göstərilməsi təbii idi. Çünki deklarativ nəzəriyyəyə əsasən, hüquq məhkəmələrin fəaliyyətindən asılı olmadan mövcuddur və onun varlığı hakimlərdən asılı deyil. Hakimlərin fəaliyyəti hüququ necə varsa, o cür tanımaqdan, «aşkarlamaqdan» ibarətdir. Odur ki, hakimlərin qəbul etdiyi presedentlər yalnız hüquq normasının mövcudluğunun inandırıcı təsdiqi kimi çıxış edir. Qeyd olunanlar deklarativ nəzəriyyənin presedentə ciddi əhəmiyyət verməməsi kimi başa düşülməməlidir. Həmin nəzəriyyənin özü, əslində, presedentə verilən əhəmiyyətdən doğur. Deklarativ nəzəriyyə hüquq normasının məhkəmə presedenti vasitəsilə yaradılmasını təsdiq etməsə də, onun vasitəsilə üzə çıxdığını, təsdiq olunduğunu bildirir.

Deklarativ nəzəriyyədə presedentə verilən əhəmiyyətin bir göstəricisi də odur ki, bu nəzəriyyə, uzun müddət presedentlərə əsaslanmadığına görə, ədalət hüququnu tənqid etmişdir. Həqiqətən də, Lord-Kanslerlər uzun müddət ədalət hüququ əsasında işlərə baxarkən, ədaləti konkret işin özündən üzə çıxarmağa çalışaraq, həmin işin özü ilə məhdudlaşdılar. Deklarativ nəzəriyyədən çıxış edənlər bunu ədalət hüququnda qeyri-müəyyənlik və qeyri-ardıcılıq kimi qiymətləndirirdilər. Presedentə verilən əhəmiyyətin və deklarativ nəzəriyyədən irəli gələn belə bir tənqidin təsiri ilə XVIII əsrin əvvəllərindən ədalət hüququ sahəsində Lord-Kanslerlərin əvvəlki qərarlarına diqqət artmış və ümumi hüququn presedentləri kimi onlar da məcburilik xüsusiyyəti qazanmışdır. Nəticədə ədalət hüququnun öz presedentləri meydana gəlmişdir.

XIX əsrdən pozitivizm ingilis hüquqsünaslarına da təsir göstərmişdir. Pozitivizm tərəfdarlarının deklarativ nəzəriyyə ilə razılaşması mümkün deyildi. Onlar hüquqyaratma fəaliyyətində məhkəmələrin iştirakını qeyd-şərtsiz qəbul edirlər. Pozitivizm tərəfdarlarının fikrincə, məhkəmələr dövlət orqanı kimi hüquq yaratmaq səlahiyyətinə malikdirlər. Pozitivizmin göstərdiyi təsirin nəticəsində «ümumi hüquq» ölkələrinə aid müasir hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, presedent hüququ məhkəmələrin qərar çıxarması prosesində yaranan və tətbiq olunan norma və prinsiplərdən ibarət hüququ ifadə edir.¹⁷

Uzun müddətli inkişaf yolu keçməsinə və əsrlər boyu faktiki olaraq ingilis hüququnun mənbəyi kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, məhkəmə presedenti yalnız XIX əsrdə tam olaraq ingilis hüququnun vacib mənbəyi kimi tanınmışdır. 1865-ci ildən yuxarı instansiyaların qərarlarının xüsusi hesabatlarda nəşri və bu nəşrin üzərində peşəkar nəzarətin həyata keçirilməsi rəsmiləşdirilmişdir. Bununla da presedentlər mütəmadi və dəqiq nəşr olunmağa başlamışdır ki, buna da ingilis law reports deyilir. Məhkəmə hesabatı olan həmin nəşrlər presedentlərə dair rəsmi informasiya mənbəyi kimi çıxış edir və məhkəmələr qərar qəbul edərkən, presedentlərlə bağlı həmin hesabatlara müraciət edirlər. 1873-1875-ci illərdə həyata keçirilən məhkəmə islahatları nəticəsində vahid məhkəmə sisteminin yaranması da presedent hüququnun təkmilləşməsinə təkan vermişdir. Həmin islahatlardan sonra bütün sistem üçün ümumi olan yuxarı instansiya məhkəmələri yaradılmışdır. Bunun əhəmiyyəti presedentlərin bütün məhkəmələr tərəfindən deyil, məhz yuxarı məhkəmələr tərəfindən müəyyənlişməsi ilə bağlıdır.

İngilis hüquq sistemi presedent doktrinası üzərində qurulduğuna görə məhkəmə qərarlarının – presedentlərin asan əldə edilməsi üçün onların aydın başa düşülən şəkildə etibarlı nəşrlərdə dərc edilməsi çox vacibdir. «Təəccüblü deyil ki, İngiltərədə presedentlərlə bağlı çoxlu hesabatlar var. Lakin müəyyən dərəcədə təəccüblü olanı

---

¹⁷ Богданова И.Ю. Судебный прецедент – источник права? Государство и право, 2002, № 12. с. 6

odur ki, «rəsmi» hüquqi hesabatlar yoxdur. «Rəsmi» hüquqi hesabatlara yaxın olanı İngiltərə və Uels üçün Hüquqi Hesabat üzrə Birləşmiş Şura (Incorporated Council of Law Reporting for England and Wales) tərəfindən dərc edilənlərdir. Həmin qurum hüquqşünas ixtisasına malik olan şəxslər tərəfindən yaradılaraq idarə olunur və gəlir əldə etmək məqsədi olmadan fəaliyyət göstərir.¹⁸

İngiltərə və Uels üçün Hüquqi Hesabat üzrə Birləşmiş Şura tərəfindən nəşr olunan hesabat seriyaları bir neçə subseriyalara bölünür. Bu cür bölgü işlərə baxmış məhkəmələrə görə aparılır. Hər bir subseriyaya ad verilmişdir ki, onlar da qısaldılmış şəkildə işlədilir. Məsələn, AC kimi tanınan subseriyanın adı Appeal Cases, yəni bizim dilə tərcümədə apellyasiya işləri sözlərinin baş hərflərini ifadə edir. İngiltərə və Uels üçün Hüquqi Hesabat üzrə Birləşmiş Şura tərəfindən nəşr olunan subseriyalar bunlardır:

1. AC (Appeal Cases). Bu hesabat seriyasında Apellyasiya Məhkəməsinin, Lordlar Palatasının və gizli Şuranın qərarları dərc olunur;

2. Ch D (Chancery Division). Həmin hesabat seriyasına Yüksək Məhkəmənin Kansler Bölməsinin qərarları və oradan Apellyasiya Məhkəməsinə verilən şikayətlər üzrə qərarlar daxil edilir;

3. Fam (Family division). Həmin hesabat seriyasına Yüksək Məhkəmənin Ailə İşləri üzrə Bölməsinin qərarları və oradan Apellyasiya Məhkəməsinə verilən şikayətlər üzrə qərarlar daxil edilir;

4. QB (Queen's Bench Division). Bu hesabat seriyasında isə Yüksək Məhkəmənin Kraliça kürsüsü Məhkəməsi Bölməsinin qərarları və oradan Apellyasiya Məhkəməsinə verilən şikayətlər üzrə qərarlar daxil edilir.

İngiltərə və Uels üçün Hüquqi Hesabat üzrə Birləşmiş Şura Həftəlik hüquqi hesabat adlanan (Weekly Law Reports) hesabat seriyasını da dərc edir.

Ümumiyyətlə isə, əsasən hüquqi hesabatlar aşağıdakılardır:

(All ER) All England Law Reports

(AC) Appeal Cases

(Ch D) Chancery Division

(Cr App R) Criminal Appeal Reports

(Fam) Family division

(KB) King's Bench

(QB) Queen's Bench Division

(WLR) Weekly Law Reports¹⁹

Bunların içərisində ən ümumi hüquqi hesabat «All England Law Reports»dur.

İngiltərədə hüquqşünaslar hesabatlara istinad edərkən, qısaltmadan istifadə edirlər. A.K.Romanovun yazdığı kimi, ilk təəssüratdan bu, qarışıq və çətin görünsə də, istinadın hər bir elementinin dəqiq yeri olduğundan və lazım olan informasiyanı əldə etmək imkanı yaratdığından, həmin qısaltmanın faydalı olması, səmərəliliyi üzə çıxır. Buna aydınlıq gətirmək üçün Romanov belə bir misal da göstərir.

Giles v. Thompson [1993] 2 W.L.R. 908

Həmin istinadın elementləri aşağıdakılardır:

Giles v. Thompson – işdəki tərəflər – iddiaçı və cavabdeh;

[1993] – iş üzrə qərarın dərc olunduğu il. Kvadrat mötərizə həmin tarixin istinadın mühüm hissəsi olduğuna işarədir. Bəzi hesabatlarda dərc olunma tarixi buraxılır, çünki hesabatların bütün seriyaları başdan-ayağa nömrələnir. Mötərizənin

¹⁸ McLeod Ian. Legal method. Palgrave macmillan. s. 124

¹⁹ Elliott Catherine, Quinn Frances. English legal system. London, 2006, XXVI-XXVIII

dairəvi olması isə qərarın dərc olunma ilinin bir o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmədiyinə işarədir;

2 rəqəmi II cildi göstərir. Bu misalda ikinci cild 1993-cü ilə aiddir. Əgər il ərzində bir cild nəşr olunarsa, onda həmin nömrəyə ehtiyac olmur;

WLR – məhkəmə hesabatının qısaldılmış adıdır (Weekly Law Reports);

908 – iş üzrə materialların nəşr olunduğu səhifənin nömrəsidir.²⁰

Göstərilən misal mülki işə aiddir. Həmin istinaddakı adlar da tərəflərin adlarıdır. Ümumiyyətlə, presedent hüququnda mülki işlər iddiaçı və cavabdehin adları ilə adlanır. Tərəflərin adları arasında istifadə olunun v. hərfi latınca versus (tərcümədə qarşı deməkdir) sözünün birinci hərfidir və bir şəxsin başqasına, konkret misalda Gilesin Tompsona qarşı mənasını verir. Mülki işdə tərəflərdən biri dövlət olduqda, bu tərəfi kraliça (taxtda kral olduqda isə, kral) təmsil edir (məsələn, The Queen v. Tompson və ya Fletçer v. The Queen).

Cinayət işlərində də v. hərfindən istifadə olunur. Əgər cinayət ağır cinayət kateqoriyasına aiddirsə, ittiham dövlət, yəni kraliça adından irəli sürüldüyünə görə ittiham olunana qarşı kraliçanın (kral) durduğu göstəriləcəkdir. Bu halda Reg. v. X yazılır (bu misalda X təqsirləndirilən şəxsə işarədir). Reg. latınca Regina sözüdür və mənası kraliça deməkdir. Hakimiyyətdə kral olduqda isə, Rex yazılır. Rex də latın sözüdür və kral mənasını verir. Daha aşağı kateqoriyalı cinayət işlərində isə birinci tərəfdə işi aparan və ittihamı təqdim edən vəzifəli şəxsin adı verilə bilər.

Məhkəmə presedentinin ingilis-sakson hüququnun əsas mənbələrindən biri kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, indinin özündə də İngiltərədə məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyəti nəzəri cəhətdən mübahisə edilir. Mübahisə, əsasən, iki mühüm məqamla bağlıdır. Belə ki, İngiltərədə hamılıqla qəbul olunmuş konstitusion müddəaya görə, məhkəmə hansısa məsələ ilə bağlı müvafiq qanunun və ya normanın olmamasını əsas götürərək, ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdən imtina edə bilməz. Məhkəmə qərar qəbul edərkən, müvafiq norma olmadıqda, özü hüquq norması yaratmalıdır. Bu o deməkdir ki, məhkəmənin qərarı hüququn mənbəyi kimi çıxış edir və məhkəmə hüquqyaratma fəaliyyətini həyata keçirir. Başqa bir məqam isə ondan ibarətdir ki, məhkəmələrin hüquqyaratma səlahiyyətləri demokratik dövlətin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi ilə uzlaşır. «Belə çıxır ki, məhkəmə hakimiyyəti qanunverici hakimiyyətin səlahiyyətlərini mənimsəyir. Bu isə dövlətin konstitusion əsaslarına və hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə ziddir».²¹

Ümumiyyətlə, məhkəmə presedenti konkret iş üzrə qəbul olunmuş elə bir qərardır ki, o, analoji işlərə baxan digər məhkəmələr üçün hansı qərarın qəbul edilməsini müəyyən edir. İş baxılarkən, hüquqi mübahisə yarandıqda, hakim bir çox presedenti müzakirədən keçirərək, qərar qəbul edir. Mövcud presedenti hakim qanun (norma) kimi nəzərə almalıdır. Hakimdən tələb olunur ki, o, işə baxarkən, mütləq əvvəl baxılan işlərə müraciət etsin.

Onu da qeyd edək ki, İngilis hüquqşünaslığında presedentin strukturu ilə bağlı özünə yer alan əsas yanaşmaya görə, bütövlükdə məhkəmə qərarının özü deyil, onun ratio decidendi adlanan hissəsi presedent hüququnun norması kimi qəbul olunur. Yəni, presedent hüququnun norması ratio decidendindən ibarətdir. Məhkəmə presedenti əlavə, obiter dictum adlanan hissəyə də malikdir. «İngilis hüququnun normaları İngiltərənin yuxarı instansiya məhkəmələri tərəfindən qəbul olunan qərarların əsas hissəsindən

²⁰ Романов К.А. Правовая система Англии. М., 2002. с. 176

²¹ Романов К.А. Правовая система Англии. М., 2002. с. 161

(ratio decidendi) götürülür. Bu qərarla müvafiq mübahisənin həlli üçün tam zəruri olmayan hər şeyi ingilis hakimi «yeri gəlmişkən deyilən» (obiter dictum) adlandırılır». ²²

Hakim qəbul etdiyi qərarla faktları müəyyənləşdirir, tərəflərin arqumentlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif məsələlərə toxunur və nəhayət, işlə bağlı hüquq məsələlərini müzakirə edərək, əsaslandırma aparır və nəticə çıxarır. Ratio decidendi qərarla prinsiplər və hüquq normaları əsasında alınan nəticəni, hüquqi əsaslandırmanı əhatə edən hissədir. Qərarla toxunulan bütün hüquqi məsələlər yox, yalnız bilavasitə qərarın qəbul olunması üçün vacib bilinən məsələlər üzrə ratio decidentiyə aiddir. Digər məhkəmələr tərəfindən analogi işlərə baxılarkən, qərarın (presedentin) məhz bu hissəsinin əsas götürülməsi vacib hesab olunur.

Belə hesab olunur ki, hakimin qərarında qeyd edilənləri təhlil edən hüquqşünasın əsas vəzifəsi onda hüququ, yəni ratio decidenti əks etdirən hissəni üzə çıxartmaqdan ibarətdir. Ratio decidenti konsepsiyasının ən nüfuzlu şərhçilərindən biri olan Qudharta görə, qərarın ratio hissəsini maddi faktlar və həmin faktlar əsasında alınan nəticə nəzərə alınmaqla üzə çıxarmaq ola bilər. Həmin hissənin üzə çıxarılmasının vacibliyi hüquq normasının məhz ratio decidenti əks olunması ilə bağlıdır. Ratio decidenti bu cür əhəmiyyətə malik olduğuna görə, hakimin öz qərarını hərtərəfli və məntiqi şəkildə əsaslandırması, gəlidiyi qərarı aydın və dəqiq ifadə edə bilməsi mühüm praktiki və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Hakim qərarla hansı hissənin ratio decidenti olduğunu birbaşa göstərmədiyindən, burada nəyin əsas olmasının aydınlığı başqa məhkəmə baxışlarında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dediklərimizi daha aydın izah etmək üçün ümumi hüquq sistemində məhkəmə qərarının strukturuna daxil olan əsas hissələrə də diqqət yetirməliyik. S.K.Zaqaynova həmin hissələri aşağıdakı kimi açıqlayır:

1. iş üçün əhəmiyyətli olan birbaşa, əsas və törəmə faktların müəyyən edilməsi. Törəmə faktlar hakimin birbaşa faktlar əsasında gəlidiyi nəticələndir. Məsələn, avtomobilin sürəti, əyləcin basılması nəticəsində qalan izin uzunluğu və yolun vəziyyəti haqqındakı birbaşa məlumatlardan hakim ehtiyatsızlıq barədə nəticə çıxara bilər. Bu halda ehtiyatsızlıq törəmə fakt kimi qəbul olunur.

2. konkret hallardan irəli gələn hüquqi məsələlərə tətbiq olunan hüquqi prinsiplərin ifadəsi, şərh;

3. ilk iki hərəkətlərin əlaqələnməsinə əsaslanan nəticə. ²³

İşə baxılarkən, sübutlar ümumiləşdirilir, mübahisəli faktlara münasibət bildirilir, tərəflərin dəlilləri nəzərdən keçirilir, hüquqi məsələlərlə bağlı mübahisə yarandıqda isə, mütləq onlarla bağlı bir sıra presedent müzakirə edilmiş olur. Qərar çıxarılarəkən, işin hallarına, tərəflərin dəlillərinə baxılır, müvafiq hüquqi məsələlər müzakirə edilir. Bu zaman konkret hallardan irəli gələn hüquqi məsələlərə tətbiq olunan hüquqi prinsiplərin şərh qərarın ən vacib elementi kimi çıxış edir ki, o da ratio decidenti kimi qəbul olunur. Bunlara əsasən, R.Uolker «ratio decidenti»ni hakimin əsas götürdüyü faktlar əsasında müəyyən olunmaqla, hüquqi məsələlərə tətbiq edilən və qərarın əsasını təşkil edən hüquqi müddə» kimi izah edir. ²⁴

Presedent hüququna görə, məhkəmə qərarının qalan hissəsi «obiter dictum» kimi qəbul olunur. Qərarın qəbul olunmasında bilavasitə nəzərə alınmayan məsələlər,

²² Давид Рене, Жоффри-Спинози Камилла. Основные правовые системы современности. М., 1988. с. 244

²³ Загайнова С.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. М., 2002. с. 14

²⁴ Загайнова С.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. М., 2002. с. 15

tamamlayıcı hissə obiter dictumu təşkil edir. Bu hissədə işin faktiki hallarına bilavasitə aid olmayan məsələlərə toxunmaq da mümkündür. Burada hakimin qərarın əsaslandırılmasında istifadə olunmayan fikirləri də əks olunur. Buna görə də, presedent hüququnda obiter dictuma hakimin «yeri gəlmişkən dedikləri» kimi qiymət verilir. Obiter dictumun nəzərə alınması analogi işlərə baxan digər məhkəmələr üçün məcburi deyil.

Ümumiyyətlə, presedent hüququnun təbiətinə görə, məhkəmənin qərarı üç komponentdən ibarət olmalıdır. Birinci komponentə iş üzrə müəyyən olunmuş faktlar, əsas və dolayı sübutlar daxildir. Qərarın ikinci komponenti konkret faktların doğrduğu problemin həll olunmasını ehtiva edən prinsipləri əhatə edir. Üçüncü komponentə isə, işdə müəyyən olunmuş faktlara hüququn müddəalarının tətbiqi zamanı alınan nəticə aiddir. Qeyd etdiyimiz komponentlər qərarın prinsiplial müddəalarının açıqlanmasını ehtiva edir. İş üzrə müəyyənləşən ratio decidendi də məhz həmin prinsiplial müddəalar təşkil edir.

Ümumi hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə presedent heç də bütün məhkəmələr tərəfindən müəyyənləşmir. Presedent müəyyənləşdirmək, yəni hüquqyaratma fəaliyyətində iştirak etmək yuxarı instansiya məhkəmələrinin səlahiyyətindədir. Bundan əlavə, presedentlərin hüquqi qüvvəsi məhkəmə instansiyalarının yüksəkliyi ilə müəyyənləşir. Yəni, ali instansiya məhkəməsindən başlayaraq, hər bir yuxarı instansiya məhkəməsinin presedenti özündən aşağı instansiya məhkəməsinin presedentinə münasibətdə daha üstün qüvvəyə malikdir. Presedentlərin bu cür «şaqli qüvvəsi» hər bir məhkəməni daha yuxarı instansiya məhkəməsinin (məhkəmələrinin) müəyyənləşdirdiyi presedentlərə bağlayır.

İngiltərədə məhkəmələr çoxdur. Yuxarı instansiya məhkəmələrinə Lordlar Palatası, Apellyasiya Məhkəməsi, Yuxarı Məhkəmə daxildir. Apellyasiya Məhkəməsi və Yuxarı Məhkəmə İngiltərə və Uelsin Ali Məhkəməsinin bölmələri hesab olunur. 1971-ci ildə Ali Məhkəmənin üçüncü bölməsi – Taxt-Tac Məhkəməsi də təşkil olunmuşdur. Taxt-Tac Məhkəməsi cinayət işləri üzrə birinci instansiya məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir. Lakin zəruri hallarda o, işlərə apellyasiya instansiyası məhkəməsi kimi də baxa bilir.

İngiltərədə ali apellyasiya instansiyası məhkəməsi Parlamentin Lordlar Palatasıdır. Bu palatanın tərkibində Lordlar Palatasının Məhkəmə Komitəsi adı ilə tanınan qurum fəaliyyət göstərir və işlərə həmin qurum tərəfindən baxılır. Həmin quruma 13 lord-hakim daxildir. Lordlar Palatasının qərarları bütün məhkəmələr üçün məcburidir. Lordlar Palatası daha çox apellyasiya instansiyası kimi fəaliyyət göstərir. O, nadir hallarda birinci instansiya məhkəməsi qismində işə baxır.

Lordlar Palatasından aşağıda Apellyasiya Məhkəməsi durur. Bütün digər aşağı məhkəmələrdən şikayət olunan əsas məhkəmə Apellyasiya Məhkəməsidir. Onun qərarları Lordlar Palatası istisna olmaqla, qalan məhkəmələr üçün məcburidir. Apellyasiya Məhkəməsi Mülki və Cinayət işləri üzrə Bölmələrə ayrılır.²⁵ Lordlar Palatası və Apellyasiya Məhkəməsindən sonra isə Yuxarı Məhkəmənin qərarları qalan məhkəmələr üçün məcburi hesab olunur. Yuxarı Məhkəmənin özünün də bölmələri var. Onlardan ən böyüyü Kral Kürsüsü Məhkəməsidir. Bu məhkəmədə 60-dan çox hakim fəaliyyət göstərir. Kral Kürsüsü Məhkəməsinin mərkəzi binası Londonda yerləşir. Həmin məhkəmə əlavə olaraq 27 şəhərdə də təmsil olunur. Digər bölmələrlə müqayisədə Yuxarı Məhkəmənin yurisdiksiyası daha genişdir. Belə ki, Kral Kürsüsü Məhkəməsi həm mülki, həm də cinayət işləri üzrə məhkəmə kimi fəaliyyət göstərir.

²⁵ Elliott Catherine, Quinn Frances. English legal system. London, 2006, s. 13

Bundan əlavə, həm birinci instansiya, həm də apellyasiya instansiyası məhkəməsi kimi çıxış edir.

Yuxarı Məhkəmənin Kansler Bölməsi və Ailə İşləri üzrə Bölməsi kimi tanınan başqa iki bölməsi də fəaliyyət göstərir.

Kansler Bölməsi ədalət hüququ əsasında işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Onun özünün tərkibində bir neçə xüsusi məhkəmə fəaliyyət göstərir. Bütövlükdə bu Məhkəmə mülki işlərə baxır.

Yuxarı Məhkəmənin Ailə İşləri üzrə Bölməsi də mülki işlərə, daha dəqiq desək, ailə hüququ ilə bağlı işlərə baxır.

Ümumi iyerarxiya qərarları olaraq sadalanan məhkəmələrdən hər birinin qərarları aşağı məhkəmələr üçün məcburi presedent kimi qəbul olunur. M.N.Marçenko həmin qaydanı ümumi şəkildə belə açıqlayır:

1. Lordlar Palatası tərəfindən qəbul olunan qərarlar istisnasız olaraq bütün məhkəmələr üçün məcburi presedentlər kimi çıxış edir;

2. Apellyasiya Məhkəməsi tərəfindən qəbul olunan qərarlar bütün aşağı məhkəmələr (cinayət işləri üzrə hökmlərdən başqa), həmçinin həmin məhkəmənin özü üçün məcburidir;

3. Yuxarı Məhkəmənin qərarları aşağı məhkəmələr üçü məcburidir, bundan əlavə, tam məcburi olmasa da, Yuxarı Məhkəmənin müxtəlif bölmələri və Taxt-Tac Məhkəməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onlar tərəfindən rəhbər tutulur.²⁶

Beləliklə, məhkəmə presedenti doktrinasına əsasən, İngiltərədə hər bir məhkəmənin daha yuxarı məhkəmələrin presedentlərini tətbiq etməsi vacib hesab olunur. Həmin doktrina Lordlar Palatası istisna olmaqla, qalan apellyasiya məhkəmələrinin özlərinin əvvəlki qərarlarına bağlı olmasını da tələb edir. Əvvəllər hətta Lordlar Palatası da öz qərarlarına bağlı idi. Lakin XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, həmin qaydadan uzaqlaşmağa, yəni ehtiyac olduqda özünün müəyyənləşdirdiyi əvvəlki presedentlərdən kənara çıxmağa başlamışdır. Artıq Apellyasiya Məhkəməsi də bəzi mülki işlərə baxarkən, öz əvvəlki qərarlarından kənara çıxır.

İngiltərədən fərqli olaraq, ABŞ-da presedentin məcburiliyi o qədər də sərt deyil. Bu ölkədə presedentlər federal Ali məhkəmə və ştatların apellyasiya məhkəmələri tərəfindən müəyyənləşir. Həmin məhkəmələr öz əvvəlki qərarlarına bağlı deyillər. ABŞ-da belə hesab olunur ki, məcburilik baxımından presedentlərin həddindən artıq sərt olması, yəni presedent qaydasına ciddi riayət etmək bir sıra hallarda düzgün qərar qəbul etməyə mane olur.

ABŞ məhkəmələrinin hüquqyaratma fəaliyyətinə Ali Məhkəmə başçılıq edir. «Federal hüququn mənbəyi kimi çıxış edən presedentlərin formalaşdırılması ilə əlaqədar həyata keçirilən fəaliyyətin əsas və prinsiplial hissəsi ABŞ Ali Məhkəməsinin payına düşür. Ali Məhkəmənin qərarları qüvvədə olan konstitusiya hüququnun mənbəyi kimi çıxış edir, həmin orqanın özü isə, konstitusiya problemlərinin katalizatoru və konstitusiya dəyişikliklər aləti olmaqla, ABŞ-da siyasi sistemin fəaliyyət göstərməsində aktiv rol oynayır».²⁷ ABŞ-la qonşu olan Kanadada isə Ali Məhkəmə və Federal Məhkəmə presedent müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdir.

İngilis-sakson hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə, o cümlədən İngiltərədə məhkəmə presedenti ilə yanaşı, qanun (normativ-hüquqi akt) da hüququn əsas, ilkin mənbəyidir. Həmin ölkələrdə qanunların mövqeyi getdikcə daha da güclənməkdə və

²⁶ Марченко М.Н. Источники права. М., ____ с. 625

²⁷ Боботов С.В., Жигачёв И.Ю. Введение в правовую систему США. М., 1997. с. 15

tənzimlədiyi münasibətlərin dairəsi genişlənməkdədir. Məhkəmə presedenti ən çox İngiltərədə güclü mövqeyə malikdir. İngiltərədən fərqli olaraq, ABŞ-da əvvəldən hüquqi sistemin əsasında qanunlar durmuş və həmişə onlara xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, ABŞ-da da «qanunvericilik və presedentlər hüququn ilkin və bir-biri ilə rəqabətdə olan mənbələri kimi qalmaqdadır. Onlar bir-birindən və ya digər yuridik mənbələrdən alınmadan, törəmədən mövcuddur. Ancaq presedent qanunvericiliyə o mənada tabedir ki, qanun hər zaman onu xitam edə bilər».²⁸

İngiltərədə Parlament tərəfindən qəbul olunan qanunlara statutlar deyilir. Bu ölkədə də Parlamentin qəbul etdiyi statutların hüquqi qüvvəsi²⁹ presedentlərin hüquqi qüvvəsindən üstün hesab edilir. Əgər presedent qanuna zidd olarsa, onda hakim qanunu tətbiq etməlidir. Hüquqi ənənəyə görə, əvvəllər statutlar ikinci dərəcəli rola malik idi. Statutların rolu, əsasən, məhkəmələr tərəfindən yaradılan hüquqa düzəlişlər etməkdən ibarət olmuşdur. Bu ənənə son əsrlərdə öz əhəmiyyətini itirmiş, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində statutların əhəmiyyəti artmışdır.

İngiltərədə statutlar ümumi hüquq normalarını dəyişdirmək, hətta onları ləğv etmək imkanındadır. Bu, statutların aliliyi prinsipindən irəli gəlir. Həmin prinsip müvafiq müddəalarla konkretləşir. Qeyd edilən müddəalardan biri belə müəyyən edir ki, heç bir məhkəmə Parlament tərəfindən qəbul edilən aktların qanuniliyini şübhə altına ala bilməz. Başqa bir müddəaya görə isə, statutun qəbul edilməsində məqsəd ümumi hüquq normalarına dəyişiklik və ya onları ləğv etmək, hətta qəbul olunmuş məhkəmə qərarına yenidən baxmaq ola bilər. Statutun aliliyi Parlamentin suverenliyi ideyası və ya prinsipinə söykənir. Parlamentin suverenliyi ideyasına əsasən, İngiltərədə Parlament statutların qəbul olunması, başqa sözlə desək, qanunvericilik sahəsində qeyri-məhdud səlahiyyətə malikdir. İngilis tədqiqatçılarının yazdığı kimi, «Parlamentin suverenliyi» deyimini əslində Parlamentin qanunvericilik sahəsindəki üstünlüyünü nəzərdə tutur. «Qanunvericiliyin üstünlüyü leqal konsepsiya olmaqla, özünə müvafiq müxtəlif qaydalar doğurur. Məsələn, məhkəmələr qanunvericiliyi tətbiq etmək vəzifəsini daşıyırlar və qanunvericilik mənən və ya siyasi baxımdan yanlış olsa belə, onu tətbiq etməlidirlər».³⁰

İngiltərənin yaratdığı hüquqi sistemin və həmin sistemə daxil olan hüququn əsas mənbələri arasında qarşılıqlı əlaqənin özünəməxsus cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, statutları Parlament qəbul etsə də, onları şərh etmək məhkəmələrin səlahiyyətindədir. İngilislər belə hesab edirlər ki, qanundakı normaların məzmununu hakimlərdən yaxşı heç kəs açma bilməz. Ümumiyyətlə, İngiltərədə qanunlar hakimlərin şərhindən keçərək, «yaşayır». Qanun normalarının bir çoxununun tətbiqi zamanı şərh etməyə ehtiyac yaranır ki, bunu da hakimlər həyata keçirir. Beləliklə, qanun Parlament tərəfindən qəbul olunduqdan sonra, onun sonrakı müqəddəratı, bir növ hakimlərin ixtiyarına verilmiş olur.

SUAL 4. İngiltərə və ABŞ-ın hüquqi sistemi - ingilis-sakson hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi.

İngiltərənin hüquq sistemi

Bu sistem müstəqil surətdə inkişaf etmişdir. Avropa qitəsi ilə əlaqədar ona nəzərəçarpan dərəcədə təsir etməmişdir. İngiltərənin hüquq sistemi əsas mənbəyi hakimlər tərəfindən formula olunan və məhkəmə prezidentləri, yəni konkret hallarla bağlı qəbul olunan sonra isə ümumməcburi qüvvəyə malik olan qərarlar formasında ifadə olunan normalar olan anqlo-sakson hüquq ailəsinə daxildir. Bundan əlavə, hüququn mənbəyini parlament mənşəli statut hüququ da təşkil edir.

Əsas mənbəyi hüquqi qüvvəyə malik qanunlar olan roman-german hüquq ailəsindən fərqli olaraq, ingilis-sakson hüquq ailəsi ölkələrində hüququn əsas mənbəyi kimi hakimlərin formula etdiyi və məhkəmə prezidenti şəklində olan normalar çıxış edir.

Ümumi hüquq – özündə tarixin izlərini əks etdirən bir sistemdir. XVII əsrə qədər isə bu tarix sırf ingilis hüququnun tarixi olmuşdur. O üç yolla inkişaf etmişdir: ümumi hüququn formalaşması, ona ədalət hüququnun əlavə olunması və statutlarının təsiri.

İngilis hüququnun kökləri uzaq keçmişə gedib çıxır. İngiltərənin normandlar tərəfindən işğalından sonra (1066) ədalət mühakiməsində başlıca rol Londonda yerləşən kral məhkəmələrinə həvalə olunmuşdu. Bir qayda olaraq fiziki şəxslər birbaşa kral məhkəməsinə müraciət edə bilməzdilər. Onlar kraldan faktiki olaraq isə kanslərdən mübahisəyə kral məhkəməsində baxılması üçün qərarın (Write) verilməsini xahiş etməli idilər. Əvvəlcə belə qərarlar xüsusilə istisna hallarda verilirdi. lakin zaman keçdikcə onların verildiyi halların siyahısı genişlənməyə başladı. Kral məhkəmələri fəaliyyəti gedişatında məhkəmə qərarları toplamağa başladı və məhkəmələr sonrakı illərdə onlara əsaslanmağa başladılar. Beləliklə, prezident qaydası formalaşdı. Bir dəfə verilən məhkəmə qərarı sonralar bütün məhkəmələr üçün məcburi xarakter daşıyırdı.

Əsas çətinliyin kral məhkəməsinə müraciət etmək imkanının əldə edilməsindən ibarət olduğundan, İngilis hüququnda müasir dövrdə də aktuallığını saxlayan «hüquq məhkəmə müdafiəsinə əsaslanır» prinsipi formalaşdı.

XIII əsrin sonlarına yaxın statut hüququnun rolu və əhəmiyyəti artdı. Bununla əlaqədar olaraq məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyəti «hüquqda dəyişikliklər kralın və parlamentin razılığı ilə olmalıdır» prinsipi ilə müəyyən qədər məhdudlaşdı. Eyni zamanda hakimlərə statutları interpretasiya etmək səlahiyyəti verildi.

XIV-XV əsrlərdə İngiltərə feodal cəmiyyətində böyük sosial dəyişikliklərə (maliyyə münasibətlərinin inkişafı, şəhərlərin böyüməsi, natural təsərrüfatın tənəzzülü) əlaqədar olaraq artıq formalaşmış prezidentlərin qapalı sistemin sərt çərçivəsindən kənara çıxmaq ehtiyacı ortaya çıxdı. Bu rolu öz üzərinə kral müraciət edən şəxslər arasındakı mübahisələri müəyyən prosedur qaydasında həll edən kral kansleri götürdü. Beləliklə ümumi hüquqla yanaşı «ədalət hüququ» formalaşdı. O, ümumi hüquq kimi presedent hüququdur, lakin bu zaman presedentlər başqa yolla yaranır və başqa münasibətləri əhatə edir.

1873-cü ilə qədər İngiltərədə bununla əlaqədar olaraq məhkəmə sahəsində iki sistem mövcud idi: ümumi hüququn normalarını tətbiq edən məhkəmələrlə yanaşı, lord-kanslərin məhkəməsi də mövcud idi. Sonralar bu iki məhkəmə növü birləşdirildi.

Kontinental Avropanın hüquqşünasları hüquqa əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydalar məcmusu kimi baxdığı halda, ingilislər üçün hüquq əsasən məhkəmə baxışının gələcəyi son nəticədir. Qitədə hüquqşünaslar hər şeydən əvvəl verilən halın necə reqlament olunduğu ilə maraqlanırlar. İngiltərədə isə diqqət düzgün məhkəmə qərarına gəlmək üçün iş hansı qaydada baxmaq lazım olduğuna yönəldilir.

Fransa, Almaniya, İtaliya və roman-alman hüquq ailəsinə daxil olan digər ölkələrdə ədalət mühakiməsini həmişə universitet təhsilinə malik hüquqşünas diplomu olan hakimlər tərəfindən həyata keçirilmişdir. İngiltərədə isə XIX əsrə qədər hətta yuxarı məhkəmələrin hakimləri üçün universitet hüquq təhsili vacib deyildi;

Onlar peşəyə uzun müddət vəkil qismində işləyərək yiyələnirdilər.

Müasir dövrdə universitet diplomuna və ali hüquq təhsilinə dair tələblər artsa da, ingilislər üçün işlərə vicdanlı şəxslər tərəfindən baxılması, məhkəmə icraatının əsas prinsiplərinə riayət olunması daha vacibdir. Onların fikrincə bu, «yaxşı mühakimə etmək» üçün kifayətdir.

İngilis hüquq konkret hallara baxılması zamanı yaradılan məhkəmə hüquq olaraq qalmaqda davam edir. hakim qanunvericidən fərqli olaraq gələcəkdə baş verə biləcək halları qabaqcadan nəzərə alaraq ümumi xarakterli qərarlar qəbul etmir. O, vəzifəsini yalnız cari hallarla əlaqədar icra edir. belə yanaşma ümumi hüquq normalarını roma-alman sistemi hüquqlarına nisbətən daha elastik və daha az abstrakt edir, lakin eyni zamanda hüquq daha kazuistik və qeyri-mümkün olur. İngiltərədə ümumi və presedentin qaydalarına görə hüququn və qanunun fərqləndirilməsində nisbətən fərqli xarakter daşıyır.

Anqlo-sakson hüquq sistemində hüququn sistemi (onun sahələr və institutlara bölgüsü), hüququn konsepsiyası hüququn mənbələrinin sistemi və hətta hüquqi dil roma-alman hüquq ailəsində olduğundan fərqlidir. İngilis hüququnda hüququn publik və xüsusi hüquqa bölgüsü yoxdur.

İngilis hüququnun sahələri kontinental sistemlərdəki kimi ifadə olunmur və adətən təsnifat problemlərinə o qədər də diqqət yetirilmir. Hüququn dəqiq ifadə olunmuş sahələrə bölgüsünün olmaması **2 faktorla** əsaslandırılır:

- birincisi, bütün məhkəmələr ümumi yurisdiksiyaya malikdirlər, yəni eyni məhkəmə müxtəlif kateqoriya işlərə (mülki, cinayət, ticarət məsələləri ilə bağlı işlər və s.) Baxa bilər. Bölgülü yurisdiksiyaya adətən hüququn sahələrinə bölünməsinə gətirib çıxardığı kimi, görünür, yurisdiksiyanın unifikasiyası əks təsir göstərir.

- ikinci, İngiltərədə Avropa tipli sahəvi məcəllələrin olmaması ingilis hüquqi doktrinasına hüququn struktur bölgüsü haqqında diskussiya məlum deyildir.

Presedent hüququnun bəzi cəhətlərinə nəzər salaq. Əvvəla belə bir qayda mövcuddur ki, məhkəmə işə baxarkən analoji işə əvvəllər baxılıb-baxılmamasını müəyyən edir və nəticə müsbət olduqda artıq mövcud olan qərara əsaslanır. Başqa sözlə, bir dəfə çıxarılmış qərar sonralar analoji işlərə baxılması zamanı məcburi norma kimi çıxış edir. bu ümumi qayda detallaşdırılmalıdır, çünki presedentin məcburilik dərəcəsi işə baxan məhkəmənin və qərarı presedent kimi qəbul oluna biləcək məhkəmənin məhkəmə iyerarxiyasında tutduqları yerdən asılıdır. **Məhkəmə sisteminin müasir vəziyyətində qayda aşağıdakı kimidir:**

- Ali instansiya – Lordlar Palatasının qərarları bütün digər məhkəmələr üçün məcburidir;

- İki bölmədən (mülki və cinayət) ibarət olan apelyasiya məhkəməsi Lordlar palatasının və özünün presedentlərinə əməl etməlidir. Onun qərarları isə bütün aşağı məhkəmələr üçün məcburidir:

- Yuxarı məhkəmə (onun bölmələri) hər iki yuxarı instansiyanın qərarlarına əsaslanır, onun qərarları isə bütün aşağı instansiyalar üçün məcburi olmaqla yanaşı, məcburi olmasa da, öz bölmələrində də işlərin baxılmasına təsir edir;

- Dairə və magistrat məhkəmələri bütün yuxarı (məhkəmələrin) instansiyaların presedentinə əməl etməli olsalar da, onların öz qərarları presedent formalaşdırmır. Eləcə də, 1971-ci illərdə xüsusilə ağır cinayət işlərinin baxılması məqsədilə yaradılmış Tac Məhkəməsinin qərarları da presedent hesab edilmir.

İngiltərədə presedent qaydaları ənənəvi olaraq sərt hesab olunmuşdur. ABŞ-da fərqli olaraq, məhkəmə instansiyası əvvəllər onun özü tərəfindən qəbul olunmuş, lakin yalnız yuxarı instansiya və ya parlament aktı tərəfindən dəyişdirilə bilən presedentdən imtina edə bilmirdi. Hətta ali instansiya olan Lordlar Palatası 60-cı illərə qədər özünün əvvəlki qərarları ilə bağlı olaraq «məhdudlaşdırılmış» hesab olunurdu. Bu isə bir sıra çətinliklər yaradırdı. 1966-cı ildə Lordlar palatası bu prinsipdən imtina etdi.

Presedent qaydasının hakimi məhdudlaşdırdığı barədə təsəvvür müəyyən qədər aldadıcıdır. Müxtəlif işlərin bütün hallarının üst-üstə düşməsinə o qədər də tez-tez rast gəlinmədiyindən halların uyğun olub-olmaması faktı hakimin mülahizəsinə əsasən müəyyən olunur (buradan isə bu və ya digər presedent normasının tətbiqi asılıdır). Hakim ilk baxışdan hallar üst-üstə düşmədiyi zaman da onların analogiyasını müəyyən edə bilər. Nəhayət, o ümumiyyətlə heç bir oxşarlığın olmaması qənaətinə gələ bilər. Bu halda əgər məsələ statut hüququnun normaları ilə reqlamentləşdirilməyibsə hakim özü hüquq normasını yaradır (sanki qanunverici olur).

Presedent hüququ çərçivəsində məhkəmə baxışından danışarkən onunla bilavasitə əlaqədar olan məhkəmə qərarının ənənəvi strukturunu da qeyd etmək lazımdır. Bir qayda olaraq o, geniş və detallaşdırılmış xarakter daşıyır, özündə sübutların analizini, mübahisəli faktlarla bağlı hakimin mülahizələrini, qərarın çıxarılması zamanı məhkəmənin əsaslandığı motivləri və nəhayət, hüquqi nəticələri ehtiva edir. Presedent olaraq yalnız qərarın Ostin dövründən bəri «ratio decidendi» (hərifi mənada – qərarın əsası) adlanan və qərarın əsaslandığı hüquqi müddəa çıxış edir. Yalnız ratio decidendi məcburi xarakter daşıyır; qalan hissə isə «obiter dictum» (əlavə söylənilənlər) adlanır və məcburi qəbul olunur. Lakin ratio decidendi və obiter dictum-un fərqləndirilməsi məsələsi mübahisəlidir və adətən onun həlli hakimdən asılıdır.

Beləliklə, qanun normaların ifadəsinin müəyyən xarakterini, strukturunu dikte edən məhkəmə praktikasının tələbləri əsasında formalaşdırır. Qanunvericilik texnikasının kazuistik stili də bununla əlaqədardır. Çoxəsrlik fəaliyyəti zamanı qanunverici orqan olan parlament təxminən 50-yə yaxın həcmli cildə toplanmış 3 mindən çox akt qəbul etmişdir. Qanunların sayının belə artımı sistemləşdirmə problemlər yaratdı. Bu problemlər konsolidasiya yolu ilə, yəni qanunvericilik aktlarının onların aid olduğu məsələlərlə bağlı vahid aktda toplanması ilə həll olunur.

Böyük Britaniya roma-alman hüquq sistemi ölkələrindən fərqli olaraq icra hakimiyyəti orqanları, «qanunun icrası üçün» aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyildilər. Belə bir akt qəbul etmək üçün icraedici orqan parlamentin ona deleqasiya etdiyi müvafiq **statutory powers** səlahiyyətinə malik olmalıdır. Buna görə də icra orqanının normayaradıcılığı deleqasion normayaradıcılıq adlanır.

İngiltərədə qanunun və məhkəmə praktikasının nisbəti problemi spesifik xarakterə malikdir. İlk baxışdan bu problem çox sadə həll olunur: qaydaya görə, qanun presedenti ləğv edə bilər; onlar arasında kolliziya zamanı isə qanun prioritet təşkil edir.

Əslində isə reallıq nisbətən mürəkkəbdir. Belə ki, qanunun məhkəmə təsiri ilə əlaqədar qaydada əsasən hüquqtətbiqedən orqan yalnız qanunla deyil, həm də əvvəlki

məhkəmə qərarlarında (təfsir presedentlərində) ona verilmiş təfsirlə bağlıdır. Hüququn mənbəyi kimi qanunvericilik daha az əlverişli vəziyyətdədir, çünki parlament aktı mahiyyətə sonradan presedentə çevrilən məhkəmə təfsiri tələb edir. buna görə də, qanunvericiliyə presedentdən yuxarı duran hüquq mənbəyi kimi baxmaq faktiki reallığı təhrif etmək demək olardı.

Beləliklə, ingilis məhkəməsi statut hüququna nisbətən geniş imkanlara malikdir. Deleqasion qanunvericiliyə gəldikdə isə məhkəmə rəsmi olaraq aktı ultra vires elan edərək onu ləğv etmək hüququna malikdir. Digər icra aktlarına münasibətdə isə məhkəmə ultra vires doktrinasına müraciət etmədən onları müxtəlif əsaslarla ləğv edə bilər

ABŞ-in hüquq sistemi.

ABŞ ərazisində məskunlaşmış ingilislər özləri ilə ingilis hüququnu da gətirmişdilər. 1607-ci ildən, yəni ilk koloniyaların salınmasından sonra o, yeganə qüvvədə olan hüquq hesab olunurdu.

Sıxışdırılan yerli əhalinin (hinduların) adət-ənənələri qeyri-sivil və yad bir təzahür kimi qəbul olunurdu. Lakin koloniyalarda ingilis hüququ bir sora dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Bu, onunla şərtlənirdi ki, burada sosial-iqtisadi şərait feodal qaydalarından azad idi və vəziyyət metropoliyada olduğundan fərqlənirdi. Mərkəzləşdirilmiş məhkəmə hakimiyyətinin olmadığı koloniyalarda formalaşan yeni münasibətlərin reqlamentləşdirilməsinə yaranan tələbat yazılı məcəllələşdirilmiş qanuna ehtiyac olduğu ideyasının formalaşmasına səbəb oldu. İngilis hüququ «kooniyalarındakı şəraitə uyğun dərəcədə» prinsip ilə tətbiq olunmağa başladı («Kalvinin işi» prinsipi).

Amerikada baş vermiş inqilab öz «ingilis keçmişi» ilə əlaqədar kəsən müstəqil Milli Amerikanın hüququ ideyasını ön plana çəkdi. Yazılı federal Konstitusiyasının (1787) və ştatların konstitusiyalarının qəbul olunmuş bu yolda ilk və vacib addım idi. İngilis hüququndan, onunla birlikdə isə presedent prinsipindən və ümumi hüququn digər xarakterik cəhətlərindən imtina olunması nəzərdə tutulurdu. Bir sıra ştatlarda cinayət, cinayət – prosessual və mülki- prosessual məcəllələr qəbul olunmuş, istiqlalyyətin elan olunmasına qədər verilmiş məhkəmə qərarlarına istinadlar qadağan olunmuşdu. Lakin Amerika hüququnun roman-alman hüquq ailəsinə keçidi baş vermədi. Yalnız fransız və İspan müstəmləkəsi olmuş bəzi ştatlar da (Luiziana, kaliforniya) roman-alman tipli məcəllələr qəbul olunmuş, ancaq sonralar onlar sanki ümumi hüquqla «udulmuşdur».

Bütövlükdə isə ABŞ-da ingilis sisteminə oxşar dualist sistemi formalaşdı:

1. Qanunvericilik hüquq ilə qarşılıqlı əlaqədə olan presedent hüququ;
2. İngiltərədə və ABŞ-da hüququn konsepsiyası eynidir;
3. Hər iki ölkədə ümumən hüququn bölgüsü eynidir, eyni anlayışlardan istifadə olunur.
4. Amerikalı hüquqşünas üçün də ingilis üçün olduğu kimi hüquq hər şeydən əvvəl məhkəmə təcrübəsi hüququdur;
5. Qanunverici tərəfdən işlənmiş normalar isə Amerika hüquq sisteminə yalnız məhkəmələr tərəfindən bir neçə dəfə tətbiq və təfsir olunduqdan sonra, yəni normanın özünə deyil, onu tətbiq etmiş məhkəmə qərarına istinad etmək imkanı yaratdıqdan sonra daxil olmuş hesab olunurlar.

ABŞ hüququ müəyyən dərəcədə bütövlükdə ümumi hüququn strukturuna analoji bir struktura malikdir. Lakin yalnız bütövlükdə; bu və ya digər məsələyə nəzər saldıqda isə Amerikan və İngilis hüquq sistemləri arasında mövcud olan və heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bir çox fərqlər ortaya çıxır.

Yetərinəcə federal strukturu ilə **fərq** ABŞ-ın federal strukturu ilə əlaqədardır. ABŞ-ın tərkibinə daxil olan ştatlar geniş səlahiyyətlərə malikdirlər və bu səlahiyyətləri çərçivəsində özlərinin qanunvericiliyini və presedent hüququ sistemini formalaşdırırlar. Yəni mahiyyətcə ABŞ-da 51 hüquq sistemi 50 ştat + 1 federal sistemləri mövcuddur. Bununla belə, federal hüququn əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, vətəndaşlar və hüquqşünaslar ilk növbədə ştatların hüququndan istifadə edirlər.

Hər ştatın məhkəməsi yurisdiksiyasının biri digərindən asılı olmadan həyata keçirir. Ona görə də, demək olmaz ki, bir ştatın məhkəmələri tərəfindən qəbul olunan hər hansı bir qərara başqa ştatın məhkəmələri əməl edəcəklər. Məhkəmə praktikasının universallaşdırılması tendensiyası nə qədər güclü olsa da, müxtəlif ştatların məhkəmələrinin analoji işlər üzrə uyğun olmayan və hətta, bir-birindən əks qərarla qəbul etməsi hallarına rast gəlinir. Bu isə öz növbəsində kolliziyaya səbəb olur.

Hər il ABŞ-da 300 cildən çox məhkəmə təcrübəsi nəşr olunur və müasir kompyuter texnologiyalarının geniş tətbiqinə baxmayaraq presedent axtarışı çətin bir iş olaraq qalır.

Öz növbəsində ştatların qanunvericiliyi də ölkənin hüququnda fərqlərin və ayrılıqların çoxalmasına səbəb olur. Belə ki, ştatların qanunvericiliyi də fərqlənir. Məsələn, bəzi ştatlarda ər-arvadın əmlakının ümumiliyi, digərlərində isə ayrı olması təsbit olunur; boşanmanın əsasları, eyni cinayətə görə cəzalar və s. müxtəlifdir. Bütün bunlar ABŞ-ın hüquq sistemini ingilis sisteminə nisbətən daha mürəkkəb və qarışıq edir.

Amerika hüququnun ingilis hüququndan daha **bir fərqi** – presedent qaydalarının nisbətən başqa cür, daha azad olmasıdır. Ştatların yuxarı instansiyaları və ABŞ Ali Məhkəməsi heç vaxt öz presedentlərindən asılı olmamışlar. Bu isə hüququn konkret şərtlərindən asılı olaraq dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmaması prosesində onlara sərbəstlik və manevr imkanları verir.

Presedentlə belə sərbəst davranış Amerikan məhkəməsinin (ingilis məhkəmələrinə məlum olmayan) qanunların Konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bu yola ştam və ya ABŞ-ın Ali Məhkəməsi hətta Konstitusiya təsvir presedentindən də imtina edə bilər. Ali Məhkəmə tərəfindən xüsusilə aktiv istifadə olunan Konstitusiya nəzarəti səlahiyyəti məhkəmə hakimiyyətinin amerikan idarəçilik sisteminə malik olduğu rolun əhəmiyyətini qabarıq ifadə edir.

Növbəti fərq – məhkəmələrin qanunların Konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət etməsidir. Ştatların və ya ABŞ-ın Ali Məhkəməsi bu və ya digər federal və ya ştat qanununu qeyri-konstision hesab edə bilər. Federasiyanın və ştatların məhkəmə orqanları həm də ümumi hüququn tətbiqi aktlarının Konstitusiyaya uyğun olub-olmamasına nəzarət edirlər. İstənilən məhkəmə qərarı onun Konstitusiyaya zidd olduğu müəyyən olunduqda ləğv oluna bilər. Bu hüquqi institut məhkəmə instansiyalarını hüququn əsas prinsiplərinə riayət etməyə məcbur etmək və bununla da ABŞ hüquq sisteminin vahidliyini təmin etmək vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Qanunvericiliyə məhkəmə təsirinin böyük imkanları ABŞ-ın hüquq sistemində qanunvericiliyin ingilis statut hüququna nisbətən daha əhəmiyyətli olması faktını inkar etmir. Bu daha çox yazılı konstitusiyanın, daha doğrusu Konstitusiyalar sisteminin mövcud olması ilə əlaqədardır. Lakin Konstitusiyanın olması yeganə səbəb deyil. Qeyd edildiyi kimi, ştatların geniş qanunvericilik səlahiyyətləri var və onlar bu səlahiyyətlərdən aktiv istifadə edirlər. Bu da öz növbəsində ştatlar səviyyəsində qanunvericiliyin, yəni statut hüququnun miqyasının geniş olmasına bəhs olur.

Amerika federasiyasının inkişafını xarakterizə edən mərkəzləşmə federal qanunvericiliyin də həmçinin genişlənməsinə gətirib çıxartdı. ABŞ hüququnda ingilis hüququna məlum olmayan məcəllələrdə də rast gəlmək olar. bəzi ştatlarda mülki məcəllələr, 25 ştatda mülki-prosessual, hamısında cinayət, bəzilərdə cinayət-prosessual məcəllələr qüvvədədir. Lakin fransız məşəli ştatlar istisna olmaqla bu məcəllələr Avropa stili məcəllələrə oxşamır. Bu məcəllələr roman-alman hüquq sistemini ölkələrində və inkişafının əsası kimi deyil, az və ya çox dərəcədə uğurlu olan konsolidasiyanın məhsulu kimi çıxış edir. belə bir fikir mövcuddur ki, bununla qanunverici məhkəmə praktikasının yaratdığı normaları ifadə etmək istəmişdir. Məqsədi hüququn mümkün vahidliyini təmin etmək olan eynicinsli qanun və məcəllələrin yaradılmasını ABŞ-da məcəllələşdirmənin xüsusi forması oldu. Belə qanun və məcəllələrin layihəsi Amerika Hüquq İnstitutları və Amerika Vəkillər Assosiasiyası ilə birgə bütün ştatların təmsilçilərinin ümummilli Komissiyası tərəfindən hazırlanır. Layihənin qanun alması üçün o, ştatlar tərəfindən qanun kimi qəbul olunmalıdır.

Belə məcəllələr arasında ilk və daha məşhur olanı rəsmi olaraq 1962-ci ildə qəbul olunmuş Vahid Ticarət Məcəlləsidir. O, 10 bölmə və 400 maddədən ibarətdir. O, bütün ticarət hüququnu əhatə etmir, lakin ona daxil olan normalar (xüsusilə də, malların satışı, dövriyyə sənədləri, razılaşmaların təmin olunması barədə) yetərincə detallandırılmışdır. İlk əvvəl ticarət hüququnun müfikasiyalı formada məcəlləşdirilməsi təəccüb doğurmamalıdır. Biznesin, ölkənin işgüzar həyatının maraqları xüsusi hüququn müfikasiyasının əsas istiqamətlərini, eləcə də məcəllənin məzmununu öncədən müəyyən etmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu məcəlləni bankir məcəlləsi adlandırırlar.

Eynicinsli qanunları və məcəllələri presedent hüququnun xüsusi sistemləşdirilməsindən, xüsusilə də çoxcildlik «Re-statement of the Law» nəşrindən fərqləndirmək lazımdır. Amerika Hüquq İnstitutu tərəfindən hazırlanan bu nəşr böyük nüfuzla malikdir və ABŞ Ali Məhkəməsi də daxil olmaqla məhkəmələr qərar çıxararkən ona əsaslanırlar.

ABŞ-da qanunların sayının daima artması onların istifadəsi və tətbiqinin rahatlığı üçün qaydaya salınması sistemləşdirilməsi sualını daha kəskin formada ifadə edir. federal və ştat qanunvericiliklərini əhatə edən bir sıra rəsmi və xüsusi toplular mövcuddur; məsələn, federasiyanın qüvvədə olan qanunlarının sistemləşdirilmiş məcmuəsi olan ABŞ Qanunlar Məcəlləsi bu sıradadır.

ABŞ hüququna gəldikdə isə, ABŞ-da onun rolu İngiltərədə olduğu kimi dövlət hakimiyyəti mexanizminin fəaliyyəti sahəsində böyükdür. ABŞ Konstitusiyası köhnədir və dövlət idarəçiliyinin bir çox cəhətlərini işıqlandırmır. Bu boşluq yalnız cari qanunvericiliklə deyil, həm də formalaşmış ənənələrə riayət olunması yolu ilə doldurulur. Formalaşmış praktika və işgüzar münasibətlərin qaydaları kimi müəyyən olunan və bu qisimdə yalnız müvafiq ictimai münasibətlərin inkişafına deyil, həm də bu sahədə ortaya çıxan mübahisələrin həllinə normativ təsir göstərən ticarət adətləri kimi çıxış etdiyi xüsusi hüquq sferasında isə adət hüququnun rolu nisbətən azdır. Demək olar ki, İngiltərədən götürülmüş hüquq sisteminin amerikanlaşdırılması prosesi, mahiyyətcə, ona Amerikan dövlətinin cari tələblərinə daha çox uyğunlaşmağa imkan verən xüsusiyyətlərinin verilməsi prosesindən ibarət olmuşdur. «Elastik hüquqyaratma» istiqamətlərinə, məhkəmələrə hüquq normalarının yaradılması və yenidən baxılmasında geniş səlahiyyətlərin verilməsi, Amerikan federalizminin də təsir etdiyi hüquqi dualizmə – bütün bunlar ona gətirib çıxartdı ki, ABŞ hüququ vaxt keçdikcə özündə bir tərəfdən açıq-aşkar köhnəlmiş, digər tərəfdən isə müasir normaları birləşdirən hüquq sisteminə çevrildi.

NƏTİCƏ

Mövzunun öyrənilməsində müəyyən etdik ki, ümumi hüquq – özündə tarixin izlərini əks etdirən bir sistemdir. XVII əsrə qədər isə bu tarix sırf ingilis hüququnun tarixi olmuşdur. O üç yolla inkişaf etmişdir: ümumi hüququn formalaşması, ona ədalət hüququnun əlavə olunması və statuslarının təsiri.

Həmçinin, araşdırmalardan da məlum oldu ki, İngilis hüququnun kökləri uzaq keçmişə gedib çıxır. Belə ki, İngiltərənin normandlar tərəfindən işğalından sonra (1066) ədalət mühakiməsində başlıca rol Londonda yerləşən kral məhkəmələrinə həvalə olunmuşdu. Bir qayda olaraq fiziki şəxslər birbaşa kral məhkəməsinə müraciət edə bilməzdilər. Onlar kraldan faktiki olaraq isə kanslərdən mübahisəyə kral məhkəməsində baxılması üçün qərarın verilməsini xahiş etməli idilər. Əvvəlcə belə qərarlar xüsusilə istisna hallarda verilirdi. lakin zaman keçdikcə onların verildiyi halların siyahısı genişlənməyə başladı. Kral məhkəmələrinin fəaliyyəti gedişatında məhkəmə qərarları toplamağa başladı və məhkəmələr sonrakı illərdə onlara əsaslanmağa başladılar. Beləliklə, prezident qaydası formalaşdı. Bir dəfə verilən mərəkmə qərarı sonralar bütün məhkəmələr üçün məcburi xarakter daşıyırdı.

Əsas çətinliyin kral məhkəməsinə müraciət etmək imkanının əldə edilməsindən ibarət olduğundan, İngilis hüququnda müasir dövrdə də aktuallığını saxlayan «hüquq məhkəmə müdafiəsinə əsaslanır» prinsipi formalaşdırdı.

XIII əsrin sonlarına yaxın statut hüququnun rolu və əhəmiyyəti artır. Bununla əlaqədar olaraq məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyəti «hüquqda dəyişikliklər kralın və parlamentin razılığı ilə olmalıdır» prinsipi ilə müəyyən qədər məhdudlaşır. Eyni zamanda hakimlərə statutları interpretasiya etmək səlahiyyəti verildi.